

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİLBİLİM ANABİLİM DALI

YABANCILAR İÇİN HAZIRLANAN TÜRKÇE
DERS KİTAPLARINDAKİ KAVRAMLAR VE
KAVRAM ALANLARI: YENİ HİTİT ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Gülçin AŞIK

Ankara – 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİLBİLİM ANABİLİM DALI

YABANCILAR İÇİN HAZIRLANAN TÜRKÇE
DERS KİTAPLARINDAKİ KAVRAMLAR VE
KAVRAM ALANLARI: YENİ HİTİT ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Gülçin AŞIK

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Seda Gülsüm GÖKMEN

Ankara – 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DİLBİLİM ANABİLİM DALI

Gülçin AŞIK

YABANCILAR İÇİN HAZIRLANAN TÜRKÇE
DERS KİTAPLARINDAKİ KAVRAMLAR VE
KAVRAM ALANLARI: YENİ HİTİT ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Seda Gülsüm Gökmen

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Seda Gülsüm Gökmen

.....

Doç. Dr. Elif Arıca Akkök

.....

Doç. Dr. Başak Ümit Bozkurt

.....

Tez Sınavı Tarihi: 15/01/2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (15/01/2020)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Gülçin AŞIK

İÇİNDEKİLER

İçindekiler i

Önsöz iv

1. GİRİŞ.....

1. 1 Tezin Konusu 2

1. 2 Tezin Amacı ve Önemi 2

1. 3 Veri Toplama Yöntemi.....3

1. 4 Araştırma Soruları..... 3

1. 5 Sınırlılıklar 4

2. KURAMSAL ÇERÇEVE .....

2. 1 Kavram 5

2. 1. 1 Kavram Türleri 12

2. 2 Umlama ve Öntür Kuramı 16

2. 3 Umların Hiyerarşik Sıralanması..... 45

2. 3. 1 Üst Düzey Uml 46

2. 3. 2 Temel Düzey Uml 49

2. 3. 3 Alt Düzey Uml 59

2. 4 Yabancı Dil Öğretimi..... 65

2. 4. 1 Sözcük ve Kavram Öğretimi 65

3. YABANCILAR İÇİN HAZIRLANMIŞ TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDAKİ KAVRAMLAR VE KAVRAM ALANLARI .....

3. 1 Veri Toplama ve Çözümleme	76
3. 2 Niceliksel ve Niteliksel Gözlemler	77
3. 2. 1 Yeni Hitit 1	79
3. 2. 1. 1 Yiyecek	79
3. 2. 1. 2 İçecek.....	81
3. 2. 1. 3 Sebze.....	81
3. 2. 1. 4 Meslek.....	82
3. 2. 1. 5 Eşya	84
3. 2. 1. 6 Taşıt	85
3. 2. 1. 7 Spor.....	86
3. 2. 1. 8 Hayvan	87
3. 2. 1. 9 Hastalık	87
3. 2. 1. 10 Suç	88
3. 2. 2 Yeni Hitit 2.	88
3. 2. 2. 1 Yiyecek	88
3. 2. 2. 2 İçecek.....	89
3. 2. 2. 3 Sebze	90
3. 2. 2. 4 Meslek	90
3. 2. 2. 5 Eşya	91
3. 2. 2. 6 Taşıt	93
3. 2. 2. 7 Spor	94

3. 2. 2. 8 Hayvan	95
3. 2. 2. 9 Hastalık	95
3. 2. 2. 10 Suç	96
3. 2. 3 Yeni Hitit 3	96
3. 2. 3. 1 Yiyecek	96
3. 2. 3. 2 İçecek	97
3. 2. 3. 3 Sebze.....	98
3. 2. 3. 4 Meslek	99
3. 2. 3. 5 Eşya	100
3. 2. 3. 6 Taşıt.....	101
3. 2. 3. 7 Spor.....	102
3. 2. 3. 8 Hayvan	103
3. 2. 3. 9 Hastalık	104
3. 2. 3. 10 Suç	105
4. BULGULAR	106
5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	110
KAYNAKÇA	113
ÖZET.....	120
ABSTRACT.....	122

ÖNSÖZ

İnsanın algısal sistemi ulamlamaya odaklıdır. Algıladığımız varlıklar arasındaki benzerlikleri ya da farklılıkları tanımlar ve böylelikle onları gruplarız. Ulamlama kavramlara dayanmakla beraber kavramların ortaya çıkmasını da sağlar. Ulamlama kavramsal sistem için merkezidir ve kısmen de olsa ansiklopedik bilgi ağı içerisindeki sınıflandırmayı açıklar. Sınıflandırma hem bilişsel psikologlar hem de anlambilimciler için temel öneme sahiptir. Bilişsel psikolog Eleanor Rosch ve meslektaşlarının 1970'lerde yaptığı çalışmalardan ortaya çıkan bulgular sonrası ulamlama daha modern bir hale gelmeye başlamıştır. Rosch'un ulamlamayla ilgili araştırmaları bilişsel anlambilimin gelişiminde önemli bir adım olmuştur. Klasik sınıflandırma bakış açısına yeni bir perspektif katarak bu alandaki çalışmaları farklı bir boyuta taşımıştır. Bu da “Öntür Kuram”ını ortaya çıkarmıştır.

Öncelikle danışmanım olan ve araya giren zaman ve mesafelere rağmen asla gülen yüzünü eksik etmeyen sevgili hocam Prof. Dr. Seda Gülsüm Gökmen'e bana inanıp güvendiği ve desteklediği için teşekkürü borç bilirim. Çalışmamda katkı ve yardımları olan canım kardeşim Orçun Aşık, değerli arkadaşım Umut Çalış; her zaman destekçim ve yardımcım olan dostum Damla Elif KINAY ve çok sevdiğim aileme ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmanın daha sonra hazırlanacak Türkçe ders kitapları ya da yapılacak çalışmalar için alanyazına katkıda bulunmasını temenni ederim.

1. GİRİŞ

Evrimsel süreç içerisinde insan, doğanın sahip olduğu düzeni keşfetmiş, bu doğrultuda sınıflandırmış, düzenlemiş, soyutlamış ve gruplandırmıştır. Oluşturduğu bu düzende, evrene ilişkin bilgiyi temsil eden kavramları ve kavram alanlarını geliştirmiştir. Dış dünyadaki deneyimler sayesinde, kavramlaştırma dil –düşünce etkileşiminin en önemli öğelerinden biri olup, anlam içeriği ve sözcük arasındaki bağlantıyla kendini göstermiştir. İnsan, dış dünyayı deneyimleyerek elde ettiği bu bilgiyi zihninde sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Bununla ilgili kavramsal ulamlandırmalara ve genellemeye gitmiştir.

Bu bilişsel süreçte, insanın kavramlaştırma ve sınıflandırmaya yönelik etkinlikleri ve kavramları nasıl depolandığı ile ilgili çeşitli kuramlar ortaya konmuştur. Bu kuramlarda insanın karşılaştığı, algıladığı, kavramlaştırıp zihninde depoladığı uyaranları ulamlandırma yolları üzerinde çalışılmıştır. Bu bağlamda öne çıkan en önemli kuramlardan biri *Öntür Kuramı*dır. Kökleri Aristo'ya kadar giden, 1970'lerin başında Rosch'un hâkim olan sınıflandırma anlayışına karşı çıkan çalışmasıyla şekillenen ve bilişsel anlambilimin de temelinde olan bu kuram, kavram oluşumuna ve sınıflandırmaya dair ileride detaylandıracağımız bilgileri bize sunmaktadır.

Öntür kuramının ders kitaplarıyla olan ilişkisi temel düzey ulamların sözcük ve kavram öğretimine uygulanması ile ilgilidir; yabancı dil öğretiminde özellikle başlangıç düzeyinde dört temel becerinin geliştirilmesinde sözcük öğretimi önemli bir yere sahiptir. Sözcük öğretiminde gerek kullanılan ders kitapları gerekse ders sırasında kullanılan materyal ve etkinliklerde öntür kuramı temel düzeyin ulamlanması ile doğru sözcük türlerini seçmede yol gösterici olabilir. Temel düzey sözcüklere odaklanıldığında,

kavramlar daha etkili ve verimli bir şekilde hatırlanabilir, diğer öğrenme aktiviteleri için bu sayede daha fazla zaman kazanılabilir.

1. 1 Tezin Konusu

Bu tezde, ruhbilim ve bilişsel dilbilim alanında ortaya çıkmış olan öntür kuramının dizisel kavram ilişkilendirme yaklaşımı benimsenerek Ankara Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi (TÖMER)'nin yabancılar için hazırladığı Yeni Hitit Türkçe ders kitaplarında yer alan kavramlar ve kavram alanları değerlendirilmiştir. Tezin konusunu, söz konusu kitaplardaki ad ulamına ait sözcüklerin birer kavram olarak öntür kuramı çerçevesinde sınıflanması, sözcüksel çeşitlenmenin ortaya çıkarılması oluşturmaktadır. Bu ders kitaplarında yer alan sözcüklerin kavram alanlarına göre nasıl bir dağılım gösterdiği ve betimlenmesi çalışmanın temel konusudur.

1. 2 Tezin Amacı ve Önemi

Bu çalışmada ele alınan Ankara Üniversitesi TÖMER Yeni Hitit Türkçe ders kitaplarına dayanan sözcüksel verinin *Öntür Kuramı* çerçevesinde belirlenen kavram alanlarına göre ulamlandırılarak betimlenmesi, kavram ulamları ve sözcüklerle ilgili sıklık değerlerinin ortaya konması hedeflenmektedir. Öntür konusunu ele alırken ortaya çıkan ulamların ve öntürlerin yabancılar için hazırlanmış olan Yeni Hitit Türkçe kitaplarında nasıl şekillendiğinin ortaya çıkarılması bu çalışmanın amacıdır. Bu bağlamda ortaya çıkan sonuçlar da Öntür Kuramı çerçevesinde değerlendirilecektir.

Alanyazında öntür konusuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalar arasında yabancılar için hazırlanan Türkçe ders kitaplarıyla ilgili yapılmış bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Böyle bir çalışmanın yabancı dil olarak Türkçe dersi kitaplarındaki sözcük öğelerinin ve anlamlarının öntür düşüncesi bağlamında nasıl tanıtılacağına ilişkin seçimler için yararlı olabileceği düşünülmektedir. Sözcük anlamları uzak örnekler yerine tipik örneklerle gösterilirse, kavranması ve anlamlandırılması daha kolay olacaktır. Çalışma, yabancılar için hazırlanmış Türkçe ders kitaplarındaki sözcüklerin öntür kuramı çerçevesinde kavram alanlarına göre sınıflandırılması bakımından önemlidir.

1. 3. Veri Toplama Yöntemi

Alanyazına başvurularak öntür kuramına değinilmiş, hazırlanan formdaki ulamlar Yeni Hitit ders kitaplarındaki okuma metinlerine uygulanmıştır. Hazırlanan formdaki ulamlara uygun kavramlar, kitaplardaki okuma metinleri tek tek okunarak işaretlenmiştir ve listelenmiştir. Listede yer alan ulamlar şunlardır: YİYECEK, İÇECEK, SEBZE, MESLEK, EŞYA, TAŞIT, SPOR, HAYVAN, HASTALIK, SUÇ. Elde edilen veriler, daha sonra Microsoft Excel programına aktarılmış, sayısal sonuçlar çıkarılmış, niteliksel ve niceliksel bağlamda değerlendirilip alanda yapılan kimi çalışmaların sonuçları ile karşılaştırılmıştır.

1. 4 Araştırma Soruları

1. Hitit Türkçe ders kitaplarındaki kavram alanları nasıl sınıflanmaktadır?

1. 1 Bu sınıflandırmada, baskın olarak görülen alan var mıdır?

2. Ulamlar arasında daha fazla kavrama sahip olan hangisidir?

2.1 Bu kavramların ikinci dil öğreniminde önceliği ya da önemi var mıdır?

1. 5 Sınırlılıklar

Çalışmada, yabancılar için hazırlanan Ankara Üniversitesi TÖMER'in Yeni Hitit Türkçe ders kitaplarının okuma metinleri incelenmiştir. Bütün düzeylerdeki (A1 – C1) kitaplara bakılıp olup sözcüklerin kavram alanlarına göre dağılımı ve sınıflandırması yapılmıştır. Çalışma, sadece TÖMER Yeni Hitit Türkçe ders kitaplarındaki okuma metinlerinde gerçekleştirilmiş, kitaptaki diğer etkinliklerde yer alan sözcükler ve alıştırmaları çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bu bağlamda eylemle beraber kullanılan adlar, deyimler ve kalıp sözlerde kullanılan adlar, yan ve mecaz anlamıyla metne dâhil olmuş adlar değerlendirmeye alınmamıştır.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1 Kavram

İnsanın doğuşuyla başlayan bilgiyi edinme süreci, dış dünyayla ve çevresiyle etkileşimde bulunarak elde ettiği deneyimleri kavramlaştırma süreci ile ilişki içerisinde. Dış dünyayla etkileşim içerisinde bulunduğu bu süreçte, edindiği deneyimleri ve bilgileri, çevreden aldığı uyaranları düşünmesini sağlayan bilişsel işlemle algılayıp anlamlandırmakta ve bunları dil aracılığıyla adlandırmaktadır. Bu bağlamda, düşünce –dil etkileşimi, insanın çevresiyle olan bağını devam ettirmesi için gereklidir. Dış gerçeklik, düşünce düzlemine aktarılarak söz konusu bilgilerin karışıklık durumundan çıkıp düzenli bir duruma gelmesini sağlamaktadır. Bunun için de, yani düşüncenin her haliyle aktarılabilmesi için dil gerekli bir olgudur. Böylece insan, algıladığı uyaranları ve edindiği bilgileri dil ile bütünleştirip zihinsel verileri anlamlı bir hale getirerek birleştirmektedir. Dolayısıyla, düşünme, insanın algıladıklarını bir düzene koymasını, benzer ya da farklı yanlarını ele alarak sınıflandırmasını sağlamaktadır. Bu sınıflama yetisiyle, etrafında karşılaştığı ve algıladığı sonsuz uyaran ağı içindeki her bilgiyi tekrar tekrar öğrenmesine gerek kalmadan ayırt edebilmektedir.

Zihin ve dil arasındaki ilişkinin en önemli etmeni kavramlardır (concept). Kavramlaştırma (conceptualisation) yeteneği, zihnin çevresindeki somut canlı ya da cansız varlıklar ile soyut bilgilerden benzeyenleri ya da birbirleriyle ilişkili olanları aynı grup içinde toplayarak kolay bir düzenleme yapılmasını sağlamaktadır. İnsan zihni soyut ya da somut kavramları depolayıp bir tür sınıflandırma işlemi yaparak onları belli başlıklar altında sıralamaktadır. (Önal, 2011: 12 –13). Örneğin bir ders kitabında

“içindekiler” bölümünün olmadığını ya da konuların bu bölüme sırasıyla değil karışık yazıldığını düşünelim. Bakacağımız ya da çalışacağımız konunun hangi ünite, sayfa kaçta ya da hangi ana başlık ya da alt başlık altında olduğunu bulmak zor olacaktır. Bundan dolayı, konuların benzerlik durumlarına ya da ilgili oldukları alanlara göre yerleştirilip sınıflandırılması, konuları bulma işleminde sıralama ve kolay ulaşılabilirlik adına önemlidir.

Kavramın dil ile iç içe olması, kavram belirlenmesinde dil ve düşünce ilişkisi sorunun ortaya çıkması; *kavram*ın bugüne değin herkesçe benimsenmiş bir tanımını vermek olanağının bulunmamasına neden olmaktadır. Ancak anlambilim çerçevesinde kavrama kısa bir açıklama getirebilmek olasıdır. Dünyadaki nesnelerin ortak özelliklerine dayanan, dile özgü bir genelleme, bir soyutlamadır *kavram*. Yine, somut kavramları (at, balık, süt vb.) dilden ayrı düşünüp soyutlamak olasıyken, soyut kavramları dilden soyutlamak olası görünmemektedir (Aksan, 2007: 149 – 151).

Gökmen’e göre ise *kavram*, insan zihninde anamlanan, farklı obje ve olguların değişebilen ortak özelliklerini temsil eden bilgi formu yapısıdır. Benzer nitelikteki nesneleri, insanları, olayları, fikirleri, süreçleri ulamlamada kullanılan bir olgudur (Gökmen, 2005: 154; 2013: 166).

Kavram aralarında belirli özellikleri taşıyan bir grup nesne veya olaya verilen bir sembol şeklinde yer almaktadır. Cüceloğlu, neredeyse bütün sözcüklerin kavramlar olduğunu ama her kavramın sözcükler olmadığını belirtmektedir. İnsanların, kavramları sözcükler olmaksızın geliştirdiğini, ancak sözcüklerle sonradan adlandırdığını söylemektedir.

Hayvanlarla yapılan deneylerde de, hayvanların kavramları tanımlayabildikleri görülmüştür (Cüceloğlu, 1999: 215 – 217).

Vardar (2002: 132) *kavramı*, ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu, varlık ya da nesneye ilişkin genel nitelikli bir anlam içeren, değişik deneyimlere uygun düşen, dilsel kökenli her türlü tasarım, düşünüş, imge; bir nesne, varlık ya da oluşun anlaksal imgesi, gösterilen olarak belirtmektedir.

Özetle *kavram*, dış dünyayla ilgili deneyimlerimizi ve bilgilerimizi, algıladığımız uyaranları ve çevremizdeki nesneleri sınıflandırmada kullandığımız, soyutladığımız bir olgu; dile ait bir genellemedir. Kavrama ait birçok tanım olsa da, neredeyse tüm yaklaşımların ortak noktası kavramların ve kavramlaştırmanın bir ‘özetleme’ ve ‘soyutlama’ işlemi olması durumudur (Bozkurt ve Uzun, 2017: 90).

Kavramlar bilişin en temel birimleridir ve farklı zamanlarda ve kültürlerde aynı tiptir, yani insanlar aynı kavramları paylaşmaktadır. Örneğin bir kedi ile ilgili konuşmak gerektiğinde, insanlar >kedi< kavramını kullanmak zorundadırlar. Ancak herkesin kedi ile ilgili farklı deneyimleri olduğundan >kedi< kavramı daha başka kavramları da çağrıştıracaktır. Bununla birlikte, deneyimlere bağlı olarak, bireyler aynı zamanda farklı kavramlara da sahip olabilirler. Çünkü kavramlar dünyadaki nesne ve olayların deneyimlere dayalı olarak fark edilen özellikleri ile algılanmaktadır. Deneyimler değiştikçe kavramların özellikleri de nitelik ve nicelik olarak değişmekte, böylelikle kavramlar yeniden tanımlanmaktadır.

Kavramlar kullanılarak karmaşık görünen bir oluşum, daha basit ve daha kullanışlı bilişsel kategorilere sınıflandırılabilir. Kavramlar, yeni tanışılan nesnelerin geçmiş deneyimlere dayanılarak sınıflandırılmasını da sağlamaktadır (Maviş, 2007:131). Kavramlar sayesinde, dış dünyadaki her nesneyi veya olayı teker teker öğrenmek ve hatırlamak zorunluluğu ortadan kalkmaktadır. Kavramlar bireyin son derece karmaşık ve ayrıntılı algısal yaşantısını, özetleyip soyutlaştırmaktadır (Cüceloğlu, 1999: 216).

Aksan (2007: 150-151), her insanın zihninde dış dünyaya ait birtakım tasarımlar ve deneyimlerin var olduğunu, bunlardan söz etmek gerektiğinde, anadildeki karşılıkların kullanıldığını; tasarımlarla nesnelerin o dildeki adlarının insan zihninde birleştiğini belirtmektedir. Ayrıca insanın konuştuğu dilde, karşılığı olsun ya da olmasın, varlıkları, nesneleri gördüğünü, onların niteliklerini ve birbirlerinden olan ayrımlarını öğrendiğini söylemektedir. Örneğin, ülkemizde pek tanınmayan ananas gibi yiyecekleri gören ve bunu tadın bir kimse, buna ilişkin kendi deneyim ve tasarımını edinmektedir. Ancak bunlardan söz etmesi gerektiğinde, kendi dilinde karşılığı yoksa o dildeki karşılığını öğrenmesi ve kullanması gerekmektedir. Aksan, dilden ayrı olarak insan zihninde kavramlar bulunsa da, bunların özelliklerinin, biçimlerinin kesinleşmemiş tasarımlar olarak kaldığını belirtmektedir.

Karmaşık ifadelerle anlatılan kavramlar da vardır. Örneğin >ünlü et lokantası bayram boyunca kapalı< kavramı, bir dilin sözdizimsel olasılıklarını yansıtmaktadır. Her biri ayrı birer kavram olan bu sözcükler, birleşerek bir tümce, bir düşünceyi oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, kavramlar, karmaşık kavramları ve tamamlanmış düşünceleri oluşturmak üzere birleşmektedirler. Dolayısıyla, tek bir sözcükle ifade edilen kavramlardan başka uzun sözcük ya da tümcelerle ifade edilen kavramlar da söz

konusudur. Peki, henüz icat edilmemiş ya da var olmamış bir şeyin insan zihninde kavram olarak yer bulması olası mıdır? Örneğin bugün “televizyon” olarak adlandırdığımız cihaz icat edilmeden önce insanların zihninde böyle bir kavram yoktu. Ancak bunun üzerinde çalışan kişinin zihninde bununla ilgili bir tasarım vardı. “Bir vericiden elektromanyetik dalga halinde yayınlanan görüntü ve seslerin, ekranlı ve hoparlörlü elektronik alıcılar sayesinde yeniden görüntü ve sese çevrilmesini sağlayan haberleşme sistemi” olarak tanımlanan bu aygıt, ancak icat edildikten sonra adlandırılmıştır. Kökeni, Yunanca ve Latince sözcüklerden oluşan, “uzaktan gör” anlamına gelen bu icat, >televizyon< kavramı olarak zihinde yer aldı. Saeed, bunu bir kavramın *sözlükselleşmesi (lexicalization)* olarak ifade etmektedir (2003: 34). Zihnimizde yer alan her kavrama karşılık bir sözcük bulunmamaktadır. Söze dökülemeyen ya da yeterli biçimde söze dökülemeyen kavramlar da söz konusudur. Örneğin bedensel duyular, duygular, tatlar, kokular... Zihinde bu kavramlara ait bir imge bulunmamaktadır ya da bunlarla ilgili edinilen yaşantı ve deneyimler bireylere göre farklılık göstermektedir. Örneğin birinin ya da bir şeyin fiziksel özelliklerini sözel olarak tanımlamak, bir fotoğraftaki gibi net ve doğru bir şekilde olamaz. Bu açıdan bakıldığında, kavramların az bir kısmının dil ile ifade edildiğini söylemek yanlış olmaz.

İnsan zihnindeki temsillerin (imgenin), resim ve görüntülerden oluştuğu uzun süre savunulsa da (*imge kuramı*), araştırmacılar bunun böyle olmadığı konusunda uzlaşmış görünmektedirler. Zeyrek (1998: 211), Holmqvist (1993)’ten aktardığına göre, sadece görsel değil, duymasal ve işitsel imgeler de olduğunu, dolayısıyla imgenin sadece somut düzlemde değil, algısal duyular olarak soyut düzlemde de yer aldığını belirtmektedir. Saeed (2003: 33), bazı sözcüklerin zihinsel algılarının görsel değil, daha soyut bir öge

olduğunu ve bunun da kavram olduğunu belirtmektedir. Bir kediyi okşarken elimizde oluşan o dokunma hissi de >kedi< kavramının içindedir.

İmgelerin zihindeki kodlanmış hali kavramlardır. Çünkü kavramlar, zihinde imgeler halinde depolanmaktadır ve insanın algıladığı koku, tat, duygu gibi duyular da imgedir (Önal, 2011: 23).

Kavramlar, aynı dilleri konuşan kişilerce neredeyse aynıdır, ancak zihindeki temsiller kişinin yetiştiği çevreye, kültüre, yaşantı ve deneyimlere göre küçük de olsa farklılıklar gösterebilir. Örneğin bir şehirliyle bir kasabalının zihnindeki düğün kavramına ait imgeler farklı olabilir. Diğer taraftan kişisel deneyimler de kavramlarda değişik duygu ve temsiller ortaya çıkarabilir. Örneğin tavuk dürüm seven bir kişiyle tavuk dürümden zehirlenen kişi arasında bu “kavram”a ilişkin farklı duygu ve imgelere sahip olacaktır. Bu açıdan kavramların uyandırdığı tasarımları ikiye ayrılmıştır:

- a) Genel (topluma, dil birliğine özgü olan),
- b) Özel (kişiye özgü olan) (Aksan, 2007: 152)

Eğer simgelerin anlamı dünyadaki varlıklarla anlaşılıyorsa, ‘Salı’nın anlaşılması için de haftanın ve günlerin dünyada var olması gerekmektedir. Oysa doğada hafta yoktur. Farklı kültürlerde farklı uzunluklarda haftalar vardır. Örneğin Bali’de çeşitli uzunluklarda ve aynı anda bir arada bulunan çeşitli haftalar vardır. Haftalar insan zihninin hayal ürünüdür. ‘Salı’nın ne olduğunu bilmek için haftanın ne olduğunu ve nasıl yapılandığını bilmek gerekmektedir (Lakoff 1988:135). Lakoff’a göre Salı gibi kavramların tanımı için imgesel yapılar gerekmektedir. Bu yapılara da “bütüncül

düzen” denmektedir. Buna göre ‘Salı’ dış dünyaya ait bir gerçeklik değil, ‘hafta bütüncül düzeni’ şeklinde anlaşılabilen bir kavramdır. Bu bağlamda gerçeklerin, doğrudan kültürle ve dış dünyayla tanımlanmadığı ve bütüncül düzene başvurularak tanımlandığı, ancak dış gerçekliğin bireylerin zihninde var olduğu belirtilmektedir.

Aksan (2007: 152)’da, kavramlar bakımından asıl ayrımın diller arasında olduğu belirtilmektedir. Her dilde *>ekmek<* kavramı anlatım bulmuşken, bu dillerde konuşanların zihnindeki ekmek tasarımları farklıdır. Türkçede ekmek önemli ve kutsal olduğu için bu kavramla ilgili pek çok sözcük grubu, deyim ve atasözü vardır: *ekmek parası, ekmeğini kazanmak, ekmek aslanın ağzında olmak...* Aksan, Anadolu’nun birçok bölgesinde *yemek yemek* yerine, ‘*ekmek yemek*’in kullanıldığını belirtmektedir. Fransızcada da *çorba (soupe)*, bu anlamda ekmeğin yerini almıştır.

Anlam ve kavram ilk bakışta birbirlerine çok yakın ve karıştırılmaya uygun gibi görünseler de *sözcük anlamı (lexical meaning)* ve *kavram* bir yere kadar birbirlerini karşılayabilmektedir. Ancak kişinin zihninde o sözcüğün ait olduğu varlık ile ilgili kişisel deneyimler ile zenginleştirilmiş, daha geniş bir kavram bulunur (Löbner, 2002: 174). Söz gelimi, hızlı tren sözcüğü ve kavramı birbirlerini karşılayabilir, ancak sürekli bu araçla seyahat eden ve dolayısıyla bununla ilgili birçok anı ve deneyim edinmiş kimsenin zihninde hızlı tren kavramı, sözcük anlamından daha geniştir. Kavramların özellikleri Ülgen (2004: 108-116)’de şu şekilde yer almıştır:

- Kavramlar, dünyadaki gerçek obje ve olayların algılanan özellikleri kadar tanımlanabilirler. Kavramların özelliklerinin sayısal açıdan artmayacağı veya niteliğinde bir değişme olmayacağı öne sürülemez.
- Obye ve kavramların algılanan biçimleri kişiden kişiye farklılık gösterebilir.

- Kavramlar öntürlere sahiptir.
- Kavramların bazı özellikleri, bazen birden fazla kavramın üyesi olabilirler. Bu durumda kavramların birincil ve ikincil özellikleri söz konusu olmaktadır.
- Kavramlar, objelerin soyut ve somut özelliklerinden oluşmaktadır.
- Kavramlar çok boyutlu olduğu için bir kavram konuma göre bazen merkezde bazen de merkezin çevresinde yer alabilir.
- Kavramlar kendi içlerinde özelliklerine uygun belli ölçütlere göre gruplandırılabilir. Ölçütler değiştikçe, gruplarda nitelik ve nicelik açısından değişmektedir.
- Kavramlar dil ve kültürle ilişkilidir Her kavram bir sözcükle ifade edilmektedir. Olaya kültürel açıdan bakıldığında, kavramların nitelik ve niceliği değişebilir.
- Kavramların özellikleri de kendi içerisinde birer kavramdır.
- Kavramlar aralarındaki etkileşimden dolayı bir bütünlük oluşturup bunları kavram haritaları adı altında incelemektedir.

2.1.1 Kavram Türleri

Kavramlar, zihinsel bir araç olarak bireylerin düşünmelerine ve kapsamlı bilgileri kullanılabilir birimler haline getirmelerine yardımcı olmaktadır. (Senemoğlu, 2012:513). Bir başka deyişle, kavramlar bireylerin öğrendikleri bilgileri sınıflandırmalarını ve organize etmelerini sağlamaktadır. Kavram oluşturma süreci, yeni edinilen kavramlarla birlikte zihinde daha önceden oluşturulmuş kavramları da kapsayan karmaşık bir süreçtir. Kavram türleri, kavramda olduğu gibi çeşitli biçimlerde tanımlanmaktadır. Bunlardan en bilineni soyut ve somut kavramlardır.

Önal (2017:424), dile ve dilin kültürüne ait soyut ve somut kavramların dilsel taşıyıcılarını (sözcüklerini), zihindeki sözcük dökümü olarak düşünebileceğimiz sözlükçenin (mental lexicon) bünyesinde topladığını belirtmektedir.

Zihinde oluşma biçimlerine göre kavramlar somut ve soyut (tanımlanmış) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Duyu organlarımızla algıladıklarımız *somut kavramlar*, duyu organlarımız ile algılayamadıklarımız ise *soyut kavramlar* olarak adlandırılmaktadır. Somut kavramlar, çocukların ilk aylardan itibaren doğal yollarla öğrendikleri, yani çevrelerini gözlemleyerek öğrendikleri kavramlardır. Genellemeler yapılmakta ve daha sonra daha özel somut kavramlar öğrenilmektedir (Senemoğlu, 2012:501; Kaya ve Malatyalı, 2010: 323). Somut kavramlar soyut kavramlardan önce öğrenilmektedir. Bu bağlamda, kavram gelişmesinin, dil ve zihin gelişmesiyle sıkı bir ilişkisi vardır. Çocuğun kavram oluşturma becerisi buna bağlı olarak somuttan soyuta doğru gelişmekte, somut düşünmeden soyut düşünmeye doğru yol izlemektedir.

Kavramlar, nesnelerin ve olayların *doğrudan* ya da *dolaylı* yoldan gözlenen özelliklerinden oluşur. Doğrudan gözlenen özellikler somut, dolaylı gözlenen özellikler ise soyut özelliklerdir (Yılmaz ve Çolak, 2011: 188).

Aksan (1987: 90), Türkçe somut kavramlarda anlatım yolunun, adlandırma özelliği bakımından birçok dilden ayrıldığını, birçok alandaki kavramlarla doğaya bağlı, somut anlatıma yönelik bir dil görünümü kazandığını belirtmektedir.

Yine Aksan (1987: 90-91)'da insanoğlunun önce çevresindeki varlıkları, kendi vücudu ile ilgili şeyleri, somut şeyleri adlandırdıklarını, soyut kavramların doğuşunun çok daha sonra olduğunu söylemektedir. Gelişme hep aynı doğrultuda, somuttan soyuta doğrudur.

Gökmen (2010), somut kavramlar için, bir objenin algılanabilen niteliklerine dikkat etme, objeyi diğerlerinden ayırabilme, söz konusu objeyi farklı zaman dilimlerinde hatırlama özelliklerine dikkat çekmektedir.

Kavramlar, psikolojik açıdan primitif (basit), sözcüksel ve karmaşık (kompleks) olmak üzere çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır (Malatyalı ve Yılmaz, 2010: 322).

Laurence ve Margolis (1999: 60 – 64) kavramları, basit, sözcüksel ve karmaşık olarak sınıflandırmıştır. Basit kavramlar yapıları eksik olan kavramlardır. Sözcüksel kavramların ise doğal dillerde var olan tüm sözcükleri kapsadığından söz edilmektedir: BEKÂR, KUŞ, ISIR- gibi... Doğal dillerdeki sözcükler anlamlarını kavramlardan almaktadır. Doğal dillerde sözcüklerle ifade edilen kavramlar, zihinsel temsil olarak kabul edilmektedir. Karmaşık kavramlar, kavramın hangi bileşenleri içerdiğini gösteren yapıya sahiptir. Örneğin “KARA KEDİ” kavramı, daha basit olan “KARA” ve “KEDİ” kavramlarından oluşan bir yapıya sahiptir. Sözcüksel kavramlar dille, yani sözcüklerle ifade edilirken, karmaşık kavramlar önermeleri ifade etmektedir.

Aydın (1999: 124 – 125)'da basit (simple), karmaşık (complex), ayrışımli (disjunctive) ve ilişkisel (relational) olmak üzere dört temel kavram kategorisi olduğundan söz edilmektedir. Buna göre basit kavramlar, tek bir ayırt edici özelliğe sahiptir. Karmaşık kavramlarda iki ya da daha fazla özellik bulunmaktadır. Ayrışımli kavramlarda ise bir

dizi özelliğın yalnızca biri, kavramı karakterize etmektedir. Öte yandan ilişkisel kavramlar, belli bir durumda iki öge arasında bulunan ilişkinin yönünü ve miktarını belirtir.

Malatyalı ve Yılmaz (2010: 323), zihinde oluşma şekilleri, öğrenilme şekilleri, bağlam ayırt edici özellikler ve bilginin çeşidine göre kavram sınıflandırmaları yapıldığını belirtmektedir.

Öğreniliş yollarına göre kavramlar üçe ayrılmaktadır: (1) Algılanan kavramlar, insanın dış dünyadan duyu organlarıyla aldığı izlenimlerle; (2) betimlemeli kavramlar, dış dünyanın varlıkları ve olayları arasındaki ilişkilerle; (3) kuramsal kavramlar, insanın dış dünya ile doğrudan doğruya etkileşimiyle değil, zihinsel işlemlerle oluşmaktadır (Çeliköz, 1998: 71).

Kavramlara ilişkin kuramlardan kısaca bahsetmek gerekirse klasik kavramlar kuramından başlayabiliriz. Bu kuramda sözcüksel kavramlar gerekli ve yeterli koşullarına (GYK) ait özellikleri taşımak zorundadır. Bu kurama tepki olarak ortaya çıkan ve onu eleştiren, daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacak prototip kavramlar kuramına göre ise sözcüksel kavramlarla beraber çoğu kavram karmaşık temsillerden oluşmaktadır. Bundan dolayı, bir kavramın özellikleri ‘gerekli’ koşullar içine alınmamaktadır ve bir şeyin herhangi bir kavram sınıfına ait olabilmesi ya da uygulanması için o kavrama ait tüm özellikleri taşıması zorunlu değildir. Sadece yeterli sayıda özellik taşıması bu kuramda kabul edilmektedir. Prototip kavramlar kuramını yetersiz gören ve birçok kavramın prototipinin olmadığını öne süren “kuram – kuram” kuramına göre ise kavramlar, diğer kavramlarla ilişkili olarak oluşmuş olan temsillerdir.

Bu kavramların yapısı zihin kuramı tarafından belirlenip oluşturulmaktadır. Neoklasik kurama göre de, çoğu kavram, özellikle sözcüksel olanlar, kısmi olarak tanımlama yaparak sadece kavramın uygulanması için ‘gerekli’ koşulları gösteren, yapılandırılmış zihinsel temsillerden oluşmaktadır. Kavramsal atomculuk kuramına göre ise sözcüksel kavramlar primitif olup bir yapıları yoktur (Laurence ve Margolis, 1999: 65 – 71).

2. 2 Ulamlama ve Öntür Kuramı

Son yıllarda, bilişsel bilimin gelişimi özellikle genel dilbilimi ve anlam dilbilimini önemli ölçüde canlandırmıştır. Bilişsel bilim insan zihninin nasıl çalıştığı, zihnin duyular aracılığıyla bilgiyi çevreden nasıl aldığı ve işlemediği, algıladığı şeyi nasıl tanıdığı, önceki bilgiyle onu nasıl karşılaştırdığı, bunu nasıl sınıflandırdığı ve bellekte nasıl depoladığı ile ilgilenmektedir. Çok sayıdaki bilginin karmaşık yollarla zihnimizdeki yapılanışını düşünüp sonuca vardığımızda, onunla nasıl çalıştığımızı açıklamaya çalışmaktadır. Dil algısı, üretimi ve zihinsel yapıların altında yatanlar, bu alanın önemli konularını oluşturmaktadır. Diğer yandan ise “zihnimizdeki şeyi” ifade etmek için kullandığımız dil, insan zihninin nasıl bir düzenleme yaptığıyla ilgili bize çok şey anlatabilir.

Anlambilimsel bağlamda bilişsel psikolojinin önemi, kullandığımız kavram ve ulamların keşfiyle anlaşılmıştır. Yapısalcılık geleneğindeki anlambilim, anlam ilişkilerine dair bir betimleme hedeflerken, bilişsel yaklaşım anlamlara odaklanmaktadır. Sözcük anlamlarının pozitif betimlemelerini bulmaya ve bundan dolayı sözcüklerin neyi, nasıl ve neden simgelediklerini açıklamaya çalışmaktadır.

Ulamlama anlambiliminde önemli bir konudur, çünkü dil ulamlama yoluyla anlaşılabilir. *Çiçek* kavramı, sınırsız, çok sayıda ve farklı tek bir türün bütün örneklerini *ÇİÇEK* ulamı olarak sınıflamaktadır, Her ne kadar farklılıkları olsa da çiçeğin türleri çok fazla çeşitlendirilebilir, ancak bu farklılıklar çiçek olan bütün türlerin üzerinde bir ulamlama sorunu yaratmaz.

Tüm bu bilişsel görünümünün altında yatan *şeyleri* sınıflandırmanın ve ulamları biçimlendirmenin zihinsel eylemi *ulamlamadır*. Geleneksel olarak ulamlama, gerekli ve yeterli koşullar çerçevesinde ele alınmıştır. Örneğin bir penguen sadece kuş ulamına aittir, sadece ve sadece bu ulamı tanımlayan belirli koşulları yerine getirmektedir (Löbner, 2002: 170). Ungerer ve Schmid (2006: 8)'de *ulammanın* zihinde gerçekleşen bir sınıflandırma işlemi olduğu ve bu işlemin ürünlerinin zihinsel ulamlar olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir.

Bilişsel bilimin temel düşüncelerinden biri de ulamlamadır. Barsalou (1992a)'dan aktarıldığı şekilde Löbner (2002: 172 – 173)'de ulamlama şu şekilde tanımlanmaktadır:

“İnsanlar eve girdiklerinde, evde olan şeyleri hemen fark ederler. Sandalyeleri, bitkileri, köpekleri (...) algıladıkları herhangi bir şeyi (...) Bir şey okuduklarında, okudukları şeydeki harfleri ve sözcükleri ulamlarlar. Ulamlama, yalnızca görsel olarak değil, aynı zamanda duyuşsal durumlarda da ortaya çıkar (...) duyguları ve düşünceleri içeren öznel ifadeleri de ulamlarlar. Ulamlama, algı ve biliş arasındaki geçişi sağlar. Algısal sitem, çevredeki bir varlık hakkında bilgi edindikten sonra, bilişsel sistem de bir ulama o varlığı yerleştirir.”

Algılanan ya da hatırlanan bir şeyi ulamlamak, onu belli bir şeyin bir türü olarak görmeyi sağlamaktadır. Zihindeki her şey bir ya da iki ulam altında sıralanmaktadır. Örneğin, KÖPEK ulamı, köpekler olarak ulamladığımız şeylerden oluşmaktadır ve

sadece dış gerçeklikte var olan köpekleri değil, aynı zamanda geçmişteki ve gelecekteki ya da roman ve hikâyelerdeki köpekleri de içermektedir (Löbner, 2002: 173).

Varlıklar aynı zamanda farklı ulamlara da ait olabilmektedir. Örneğin, Ali KİŞİ, ADAM, KURGU, ARABA SAHİBİ ve belki de bunlardan başka, farklı ulamlara ait olabilir. Bir ulama ait varlıklar, o ulamın *örneği (exemplar)* ya da *üyeleri (member)* olarak adlandırılmaktadırlar. Örneğin, Ali, ARABA SAHİBİ ulamına ait bir örnektir. Daha geniş ve genel ulamlar, daha küçük ve özel olanları içermektedir. Bunlar öncekilerin *alt ulamlarını (subcategory)* oluşturmaktadır: ARABA SAHİBİ ulamı gibi, KADIN ve ADAM da KİŞİ ulamının alt ulamlarıdır. Bu alt ulamın bütün üyeleri aynı zamanda daha genel bir ulamın üyelerini oluştururken, bir ulamın alt ulamları ise onun üyeleri değildir. Aksine her ikisi de üyeleri paylaşmaktadır.

Düzanlamalar (denotations) da birer ulamdır. Bir sözcüğün betimsel anlamı, bir ulamı ve onun bütün olası göndergeler kümesini tanımlamaktadır. Selpak sözcüğünü kullanarak *mendil* sözcüğüne gönderim yaptığımızda, onu MENDİL ulamının bir üyesi olarak kabul edebiliriz.

Eğer her bir ulam bilişsel sistemimizde bir şekilde mevcutsa, onları ulamlamak olasıdır. Bilişsel bilimde ulamlama, ulamların *zihinsel temsillerini (mental representation)* gerektirmektedir. Bu kuramda ulam temsilleriyle ilgili görüş ise ulamların kendi örnekleri için *kavramlar (concept)* ile temsil edilmesine uyarlanmıştır. Bir nesneyle karşılaştığımızda, bilişsel donanımımız algıladığımız nesneden oluşan ilkel bir betimleme üretecektir. Örneğin, ölçüsü, şekli, rengi, kokusu... KÖPEK ulamı, zihinde <köpek> kavramıyla temsil edilmektedir. Betimleme zihnimizdeki kavramlarla

karşılaştırılacak ve eğer >köpek< kavramıyla da eşleşirse, nesne bir köpek olarak ulamlanacaktır.

Sözcük anlam ve kavramları karşılaştırmak gerekirse, sözcük anlamları, gerçek ulamlar için bizim kavramlarımızla örtüşmemektedir (Löbner, 2002: 172). Örneğin, *araba* sözcüğünün anlamı, arabalar ulamını tanımlamak için yeterince zengin olsa bile oldukça soyut bir kavramdır. Ancak biz, belki de arabalar hakkındaki kişisel bilgi ve deneyimlerimize dayanarak daha zengin bir kavrama sahip olabiliriz. Bu yüzden, sözcüğün anlamını oluşturan araba kavramı, kişisel olarak arabalar ulamını tanımlayan zihindeki kavramın sadece bir kısmıdır. Sözcüğü bilen bütün konuşucular tarafından paylaşılan sözcüğün anlamı daha sade bir kavram olmalıdır. Ayrıca, her bir kavram ulamını ifade eden sözcüğümüz yoktur ya da olmayabilir. Karmaşık biçimlerde ifade edilen sınırsız birçok kavram vardır. Dile getiremediğimiz – yeterince dile getiremediğimiz –birçok ulam ve kavram söz konusudur. Bedenimiz, duygularımız, mimiklerimiz, tat ve kokular, müzik ve uyum karşısındaki yüz ifadelerimiz gibi kavramları söze dökemeyiz ya da çok zor anlatırız (Löbner, 2002: 174). Sözcükler asla bir şeftalinin tadını, bir piyanonun sesini tam olarak tanımlayamamaktadır.

Evans ve Green (2006: 168), ulamlamadan bir grubun üyeleri olan “şey”leri tanımlama yeteneği olarak bahsetmektedirler. Ulamlama yeteneğinin insan bilişinin merkezi olduğunu ve bunun dilsel düzenlemeye de yansıdığından söz etmektedirler. Dolayısıyla, varlıklara/şeylere gönderim yapılan sözcükler de ulamlamaya dayalıdır.

Frawley (1992: 52), anlamsal ve diğer kavramsal bilgilerin birleşiminin ulamlamaya dayandığını belirtmektedir. Görsel sistem, ulam sınırlarının ayırt edilmesi sırasındaki

girdiyi analiz ederken, gönderdiği imge ulamsaldır, yani belirli bir nesnenin ait olduğu ulamla ilgili karar vermesini gerektirmektedir. Benzer şekilde, görsel algılar renkleri ayırırken de beyne gönderilen imge ulamsaldır.

Standart mantık, dile iki doğruluk değeri yüklemektedir, o da doğru ya da yanlıştır. Bu yaklaşımda önerme ya doğru olmalıdır ya da yanlış. Kısmen doğru ya da kısmen yanlış, kimi açıdan doğru ya da kimi açıdan yanlış bir önerme olamaz. Bu iki değerlikli yaklaşım “klasik görüş” tanımını da belirlemiştir. Rimmer (2010: 224)’in aktardığına göre Frege (1903), Aritmetiğin Temeli adlı çalışmasında klasik görüşü şöyle tanımlamıştır:

“Bir nesne olarak, kavramın tanımı, ulamın altında olsun ya da olmasın, kesin olmalı, bulanık olmadan belirlenmelidir. Herhangi bir nesnenin tanımında şüphe olmamalıdır. Biz, insanlar eksik bilgimizle bununla ilgili sorulara yanıt veremeyiz. O yüzden bunu metaforik olarak şöyle ifade edebiliriz: Kavramın bir sınırı olmalıdır.”

Aristo’ya kadar giden *geleneksel ulamlama (klasik ulamlama)*, *gerekli ve yeterli koşullar (GYK)* modeli olarak adlandırılan birtakım özellikler içermektedir. Bu modele göre, bir ulam yeterli olduğu gerekli koşullar kümesi ile tanımlanmaktadır. Örneğin KADIN ulamını *insan*, *dişi* ve *yetişkin* olma üç koşuluyla tanımlarsak, bu üç koşulun her biri gereklidir. Eğer bu kişi, insan ya da dişi ya da yetişkin değilse kadın da değildir. İnsan, dişi ve yetişkin olmanın koşulu KADIN ulamının üyeliği için yeterlidir. Bu modelde temel alınan özellikler şu şekilde sıralanmıştır (Löbner, 2002: 174 – 175):

- Ulamlama bir dizi koşul ve özelliğe dayanır.
- Her bir koşul kesinlikle gereklidir.

- Koşulların evet-hayır yanıtlarına dayalı olarak oluşturduğu ikili özellikleri olmalıdır.
- Ulam üyelerinin de evet-hayır yanıtlarına dayalı olarak oluşturduğu ikili özellikleri olmalıdır.
- Ulamların açık sınırları olmalıdır.
- Bir ulamın tüm üyeleri eşit durumda olmalıdır.

Ancak ulamlamayla ilgili bu klasik görüş oldukça eleştirilmiştir. Çünkü bu yaklaşım, örneğin bir kuşu; uçan, kanatları olan, yumurtlayan ve tüylü bir canlı olarak tanımladığı için, kurama göre uçamayan bir kuş olan *penguen* kuş değildir. Oysa bilişsel psikoloji yaklaşımında pengueni de kuş olarak kabul etmek mümkündür. Özellikle *yeterli* tanımının örnekleriyle ilgili eleştiriler söz konusu olmuştur. Tanımlama, sözlükteki tanımlamalar gibidir. Rimmer (2010: 224 – 225), Concise Oxford sözlüğündeki *yemek* (food) ve *oyun* (game) sözcüklerinden örnek vermiştir. *Yemek* sözcüğü, ‘vücuda alınan, büyümeyi ve yaşamı sürdüren madde’ şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak *ilâç* sözcüğünün tanımı da aynı biçimdedir. *Oyun* sözcüğünün tanımı ise ‘kurallara göre oynanan yetenek, güç ya da şansa dayalı yarışma’ biçimindedir. Ancak bu tanım ‘bir çocuğun duvara karşı attığı toplu oyun’u içermemektedir.

Rosch ve Mervis (1975: 573 – 574), klasik görüşe daha etkili bir eleştiri getirmişlerdir:

“Dilimizin konuşucuları ve kültürümüzün üyeleri olarak, mobilya ulamı üyesi *sandalyenin*, “radyo”dan daha makul bir örnek olduğunun farkındayız ve bazı sandalyelerin düşüncemizde ya da zihnimizde diğerlerinden *daha iyi sandalye* olduğunu biliyoruz. Ancak ulamları tanımlarken kullandığımız analitik düşünme geleneğimiz, ulam üyeliğini bir

sayı, ya hep ya hiç görüngü (duyularla algıladığımız şeyler) olarak tanımlamaktadır. Yani felsefe, psikoloji, dilbilim ve antropolojideki birçok çalışma ulamların mantıksal sınırlı varlıklar olduğunu, üyeliğin ölçütsel özellikli basit bir kümenin bir ögesi tarafından tanımlandığını ve bu ölçütsel niteleyicilere sahip bütün örneklerin tam ve eşit bir üyelik derecelerinin olduğunu varsaymaktadır.”

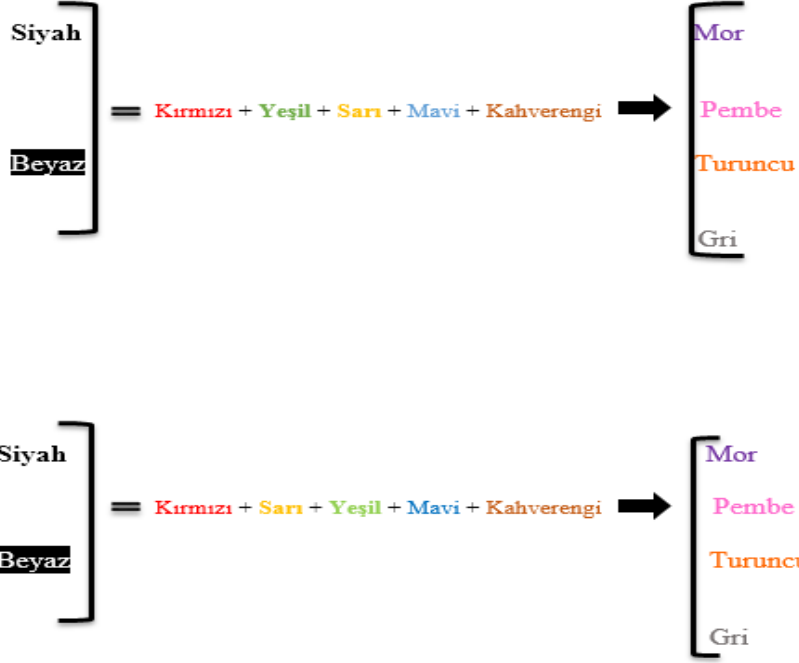
Bozkurt ve Uzun (2017: 93), bu durumu şöyle ifade etmişlerdir:

“Kavramların oluşturduğu bir ulamın tüm üyeleri, o ulam için tanımlanan özellikleri taşımak zorundadır. Bu tanımlama yeterlilik ve gereklilik koşullarına dayalıdır. Dolayısıyla klasik yaklaşım, kurala dayalı temsili savunmaktadır. Eğer bir kavram, tanımın içeriğinde yer almayan özellikler taşıyorsa, o ulamın üyesi olamaz. Bu da “ya hep ya da hiç” kuralını öne çıkarmaktadır. İnsanlar bir kavramın ilgili ulama uyup uymadığına tanımındaki koşullara bakarak karar vermektedir. Bu durumda ulamların sınırları iyi tanımlanmış ve belirgin olmalıdır.”

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere gerekli ve yeterli koşullar kümesi olarak tanımlanan klasik ulam yorumu, ulam üyeliğinin farklı konumları olduğu gerçeğinin hakkını vermekte başarısız olmuştur. Bir ulamın bazı üyeleri, o ulamın diğer üyelerinden daha iyi örnekler olarak görünmektedir.

Klasik ulamlama görüşünün yetersizliği üzerine 1960’lardan başlayarak bu görüşe karşıt çalışmalar yürütülmüştür. Bunlardan en önemlisi Berlin ve Kay (1969)’ın renk ulamları ile ilgili yaptığı çalışmalardır. Bu çalışmalarla dildeki evrensellik olgusunu açıklamak adına daha derin adımlar atılmıştır. Berlin ve Kay’ın “odak renk (focal color)” kavramını ortaya atmasıyla bu çalışma kendinden sonraki öntür çalışmaları için bir temel oluşturmuştur.

Berlin ve Kay'ın çalışmasından söz eden Merrifield (1971: 259 – 260)'e göre, evrensel ve sürekli on bir temel renk ulamı söz konusudur. Ancak sıralaması değişmektedir:

Şekil 1: Temel renk ulamları (Merrifield, 1971)

Buna göre, az renk terimi barındıran sözlükler basit kültür ve basit teknolojinin ürünüken, çok sayıdaki renk terimi karmaşık kültür ve teknolojinin ürünüdür. Eğer bir dil on birden daha az temel renk terimi kodluyorsa, bununla ilgili kısıtlamalar vardır. Bu kısıtlamalar da dilde var olan renk adları ve sayıları temelinde aşamalı olarak dilleri betimlemektedir. Bir başka deyişle, bir dilde en az iki renk terimi vardır, sadece tek bir renk terimi olamaz. Bütün dillerde siyah ve beyaz için birer ad vardır. Üçüncü renk olarak kırmızıyı ve dördüncü renk terimi olarak ise sarıyı ya da yeşili içermektedir.

Berlin ve Kay'ın yaptığı çalışmada bir dilin farklı konuşucuları tarafından paylaşılan en iyi örnekler (renkler) odak renk (focal ya da foci) olarak adlandırılmıştır. Ancak bu

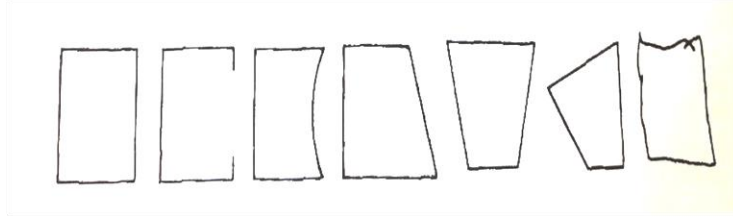
renkler sadece aynı dilin konuşucuları tarafından değil, farklı dillerin konuşucuları tarafından da paylaşılmıştır. Renk ulamlamasındaki sonuçların rastgele olmadığı, temel renk terimlerinin öntürlerinin benzer olduğu savı ortaya atılmıştır (Ungerer ve Schmid, 2006: 8 – 11). Renklerden bir tanesi odak kırmızından odak kahverengiye doğru ilerlerse, diğeri kırmızı renk tonunun aralığını bırakmakta ve kahverengi tonu da araya girmektedir. Ayrıca kırmızı ve kahverengi ulamları sezgisel olarak çakışmaktadır. Kahverengimsi kırmızı baskın bir biçimde kırmızıdır, ancak az çok kahverengiyi de barındırmaktadır ve kırmızımsı kahverengi de bunun tam tersidir (Löbner, 2002: 175). Bu çalışmada denekler geleneksel yaklaşımda olduğu gibi renkler arasında kesin bir sınır çizmemiş, evet-hayıra dayalı ikili özellik gerektiren yanıtlar vermemişlerdir. Dolayısıyla ulam sınırları arasında dereceli bir geçiş söz konusu olurken bir kesinlik söz konusu değildir.

Allan (2014: 112)'da Berlin ve Kay'ın çalışmasına dayanılarak temel renk terimleriyle ilgili dört ölçütün var olduğundan söz edilmektedir. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır: (a) temel renk terimlerinin yapı olarak basit ve tek heceli sözcükleri olması, (b) anlamsal olarak aynı düzeyde olması, (c) temel renk terimleri için herhangi bir kısıtlamanın olmaması ve (ç) temel renk ulamları herhangi üst düzey ulamın içinde yer almaması ve psikolojik olarak belirgin olması.

Berlin ve Kay'ın çalışmalarını takip eden psikolog Rosch, 1970'lerin başında odak renklerin dilin kökeninde mi yoksa dilin oluşumundan önceki dönemlerde mi olduğuyla ilgili bir düşünceyle ortaya çıkmıştır. Onun bu görüşü odak renklerin ulamlamadaki bilişsel süreciyle ilgilidir. Lakoff (1987: 40)'ta bahsedildiği üzere, Rosch dil temelli renk ulamlamasının negatif etkilerinden kurtulmak için 3-4 yaşlarındaki Amerikalı

çocuklar ve Dani yerlileri ile odak renk seçimleri üzerine bir çalışma yapmıştır. Dani yerlilerinin dilinde iki temel renk ulamı bulunmaktadır: Siyah, mavi yeşil gibi koyu-soğuk renkleri içerenler *mili* ve beyaz, sarı, kırmızı gibi açık-sıcak renkleri içerenler de *mola* olarak adlandırılmaktadır. Dani yerlilerine ‘en tipik renkler’ sorulduğunda *beyaz*, *kırmızı* ve *sarı* gibi odak renkleri ulamlamışlardır. Ek olarak, hiç bilmedikleri renkleri de rakamlar üzerinden öğrenmekte sorun yaşamamışlardır. Çocuk deneklere de “Bana bir renk göster.” sorusu sorularak çocukların çoğunlukla odak renkleri seçtikleri gözlemlenmiştir. Ayrıca Dani yerlilerinin renk benzerliğine karar verdiği bir çalışmada tıpkı İngiliz konuşucuların yaptıkları gibi belleklerinde tuttuğu görülmüştür. Kısaca, odak renkler odak olmayanlardan daha belirgindir. Odak renkler daha kolay hatırlanabilmekte, daha çabuk adlandırılmaktadır. Çocuklar tarafından önce öğrenilen kavramlardandır. Böylece Rosch algısal ulamların kendi içinde bir düzeni olduğunu ve bunun bütün diller için geçerli olduğunu ileri sürmüştür (Seferoğlu, 1999: 80).

Dilin algıya dayandığını kanıtlayan bu çalışmanın ardından Rosch (1973: 341 – 348), şekiller ve nesneler için de bir çalışma yapmaya karar vermiştir. Şekillerle ilgili yaptığı çalışmasında *kare*, *dikdörtgen*, *beşgen*, *üçgen* ve *çember* gibi şekillerin odak renklerde olduğu gibi kolay algılanan ve anımsanan öğeler olduğunu belirtmiştir. Bu şekillerin insan zihninde doğal öntürler oluşturduğunu ve doğada karşılaştığımız şekilleri algılayıp tanımlarken bu öntürleri temel alıp bir karşılaştırma yaptığımızı belirtmektedir. Bu şekilleri, geometrik bilgiye ve terimlere sahip olmayan Dani yerlilerine gösterip her bir setteki öğeleri kendi dillerinde adlandırmaları ve en iyi örneği belirlemelerini istemiştir. Denekler her bir setteki kareleri en iyi örnek seçmişlerdir. Hatta renk ulamındaki en tipik örneği seçmekte zorlanırlarken, şekil ulamındaki en tipik örneği kolaylıkla seçmişlerdir.

Şekil 2: Temel düzey kare ve dönüşümleri (Rosch, 1973: 343)

Rosch (1973), renk ve şekil ulamları çalışmasından sonra elde ettiği bulguların diğer ulamlarda da nasıl sonuçlandığını görmek için iki çalışma daha yapmıştır. İlk çalışmasında 113 deneğe, 8 ayrı ulamda (*meyve, bilim, spor, kuş, taşıt, suç, hastalık ve sebze*) sunulan 6 ögeyi ulam içerisinde *en iyi örnekten* (1), *en kötü örneğe* (7) uzanan bir ölçek verip onlardan ulamları bu ölçeğe göre değerlendirmelerini istemiştir. Neredeyse herkes Amerika’da yaygın bir tür olan *ardıç* kuşunu “KUŞ”, *bezelyeyi* “SEBZE”, *sandalyeyi* “MOBİLYA” ulamı için *en iyi örnek* olarak değerlendirmiş; KUŞ listesinde serçe, kanarya, karatavuk kumru ve tarla kuşu *yüksek*, papağan, sülün, albatros, token ve baykuş *daha düşük*, yarasa ise *en düşük* puanı almıştır. Benzer sonuçlar diğer ulamlardan da elde edilmiştir. Söz gelimi “GİYİ” ulamında *elbise* ve *etek*, ayakkabı ve çoraptan *daha iyi örnekler* olarak ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki tablo farklı ulamlardaki üyelerin “tipiklik” derecelerini göstermekte olup 1.0 derecesi en tipik örneği yansıtmaktadır (Seferoğlu, 1999: 80; Pesonen, 2002: 19).

Meyve		Sebze		Kuş	
Elma	1,3	Havuç	1,1	Ardıç	1,1
Erik	2,3	Kuşkonmaz	1,3	Kartal	1,2
Ananas	2,3	Kereviz	1,7	Çalıkuşu	1,4
Çilek	2,3	Soğan	2,7	Devekuşu	3,3
İncir	4,7	Maydanoz	3,8	Tavuk	3,8
Zeytin	6,2	Turşu	4,4	Yarasa	5,8
Taşıt		Hastalık		Suç	
Araba	1,0	Kanser	1,2	Cinayet	1,0
Scooter	2,5	Sıtma	1,4	Hırsızlık	1,3
Tekne	2,7	Kas erimesi	1,9	Saldırı	1,4
Üçteker	3,5	Kızamık	2,8	Şantaj	1,7
Kayak	5,7	Romatizma	3,5	Zimmete para geçirme	1,8
At	5,9	Nezle	4,7	Serserilik	5,3

Tablo 1: Rosch 1973'teki en tipik üye dereceleri (Pesonen, 2002: 19)

İkinci araştırmasında ise Rosch, 209 kişilik başka bir denek grubundan 10 ulam altında verdiği öğeleri aynı şekilde değerlendirmelerini istemiştir. Buradaki sonuçlar, deneklerin her ulamı en iyi temsil eden öğeler konusunda aynı fikirde olduklarını ve tutarlı bir şekilde aynı öğeleri *en iyi örnek* olarak seçtiklerini göstermiştir. Deneklerin en prototipik öğeyi seçerken sevdikleri ya da ilgi duydukları bir faktör olup olmadığını ve bunun deneyin sonucunu etkileyip etkilemediğini göstermek için Rosch, bir başka denek grubuna her ulamdaki öğeleri ilgi veya tercihleri açısından değerlendirmelerini istemiş ve elde ettiği sonuçlar önceki iki çalışmadan tamamıyla farklı bulgulardan oluşmaktadır. Bu temelde Rosch, anlamsal ulamın, tipik özelliklerini taşıyan ve ulamı

en iyi temsil eden prototipik ögeler etrafında odaklanarak ulamı gittikçe daha az temsil eden ögelerden oluştuğunu ileri sürmüştür (Seferoğlu, 1999: 80 – 81).

Rosch, anlamsal ve algısal ulamlar üzerine bunlardan başka araştırmalar da yapmıştır. Örneğin, bir çalışmada deneklere “Armut bir meyvedir.”, “Zeytin bir meyvedir.” gibi tümceler verip bu tümcelerin doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu değerlendirmelerini istemiştir. Bu çalışmada deneklerin en iyi ögeleri içeren tümceleri değerlendirirken çok daha çabuk yanıt verdikleri gözlemlenmiştir. Rosch, bu sonuçların bir ulamda yer alan her üyenin o ulamı aynı ölçüde temsil etmediğini kanıtladığını belirtmiştir.

Rosch (1973), anlamsal ulamları en iyi temsil eden ögelerin, o ulamı daha az temsil eden ögelerden çok daha çabuk öğrenildiklerini belirtmiş, yaptığı çalışmada çocukların bir ulamı daha az temsil eden ögeleri değerlendirirken daha fazla hata yaptıklarını gözlemlemiştir. Buna dayanarak çocukların bir ulamı ve onun ögelerini öğrenirken ayırt edici özellikleriyle değil, en tipik ögeleri yoluyla öğrendiklerini savunmuştur.

Dolayısıyla anlamsal ulamların, ulamın tipik özellikleri taşıyan ve ulamı temsil eden ögeler etrafında odaklanarak, ulamı gittikçe daha az temsil eden ögelerden oluşan merkezi örnekler *öntür (prototype)* olarak adlandırılmaktadır (Gökmen, 2010). Genel bir tanımlamayla ise öntür, belirli bir ulamın en iyi örneği olarak kabul edilebilir.

Bozkurt ve Uzun (2017: 94) da ulama ait belirli özellikleri bir araya getiren ve diğerlerini dışarıda bırakan bir soyutlama olarak bahsetmektedir öntürden.

Ulam üyelikleri için bu çalışmalarla beraber yeni özellikler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, ulam üyeliğinin, öntür için bir benzerlik durumunun olup olmadığı, buna bağlı olarak bir derece durumuna ve belirsiz sınırlara sahip olup olmadığı, tanımlanan koşulların/özelliklerin, ikili mi olduğu yoksa doğrudan mı olduğu gibi özellikler söz konusudur.

Rosch'a göre birçok ulamda bir dereceli yapı (graded structure) vardır ve ulam içinde bazı üyeler öntüre daha benzer, bazıları ise çok benzer değildir. Ulam içindeki bu dereceli yapı, tipik olmayan üyelerin neden hala o ulam içinde olduğunu açıklarken, sözcük anlamlarının bulanıklığının, yeni ya da zarar görmüş örneklerin nasıl belirli ulamlarca içerildiğini göstermektedir. Tek bacaklı, pembe ve mavi çizgili, elinde şemsiye olan bir şey, öntür olarak kabul edilmiş papağana yeterince benziyorsa, "papağan" olarak kabul edilebilir (Aitchison, 1990: 55). Ungerer ve Schmid (2006: 19)'de Rosch'un esas amacının, ulamların, zihinsel gönderim (referans) noktaları olan öntürler çevresinde biçimlendiğini kanıtlamak olduğu belirtilmektedir. Buna göre öntür, zihinsel gönderim noktaları olarak tanımlanıp üyelerin benzerliğine göre bir derecelendirme yapısı oluşturulmaktadır. Ayrıca ulam üyeliğinin bir derece olduğu ve evet/hayır ikilisinin (binary features) olmadığı görülmüştür. İnsanlar, öntürü gönderim noktası olarak almakta, varlığın ulamın üyesi olup olmadığına karar vermektedirler. Üyeler, gönderim noktasına ne kadar çok benzerlerse üyelik derecesi de o kadar artmaktadır. Zayıf konumda, sınırda olan ulam üyelerinin, üyelik derecesi neredeyse sıfır ya da sıfıra yakındır. Dolayısıyla üyeler eşit konumda değildir. Örneğin, ilk öntür çalışmalarında Rosch, genel kuş ulamı içerisinde bir sıralama oluşturmuş, farklı kuş türlerini içeren örneklerin sıralandırılmasını istemiştir. Sonuç olarak ardıc kuşları en iyi örnek olarak sıralamada yer almış ve onu güvercinler, serçeler, kanaryalar izlemiştir.

Tavus kuşları ve ördekler, biraz iyi örnekler sıralamasında yer alırken, penguenler ve devekuşları ise en düşük sıralamadadırlar. Benzer sonuçlar, MEYVE, GİYSİ, EŞYA ulamlarından da elde edilmiştir.

Kısaca, ulamı en iyi temsil eden üye merkez kabul edilerek diğer ulam üyeleri öntüre benzerliklerine göre onun çevresine konulmaktadır. Böylece öntür, bir ulamın gönderim noktası (reference point) olma özelliği kazanmaktadır. Öntürün en iyi örnek olması ve aynı zamanda ulamın gönderim noktası olması birbirini karşılıklı olarak gerektirmektedir (Löbner, 2002: 179).

Ulam sınırları en kötü öğeler sayesinde genişleyerek merkezden (öntürden) uzaklaşmakta ve neredeyse görünmez olabilir. Bir başka deyişle ulam sınırları sıfır olmaz ama sıfıra mümkün olduğunca yaklaşan niteliktedir.

Kavramların başlama ve bitiş sınırlarının somut nesnelerin başlama ve bitiş sınırları gibi olmayıp, bir “iç içe geçmişlik” durumu gösterdiğini belirtilmektedir. Bu iç içe geçmiş bölgeler, belirsiz sınırlar (fuzzy boundaries) tarafından oluşturulmaktadır (Ungerer ve Schmid 2006: 19).

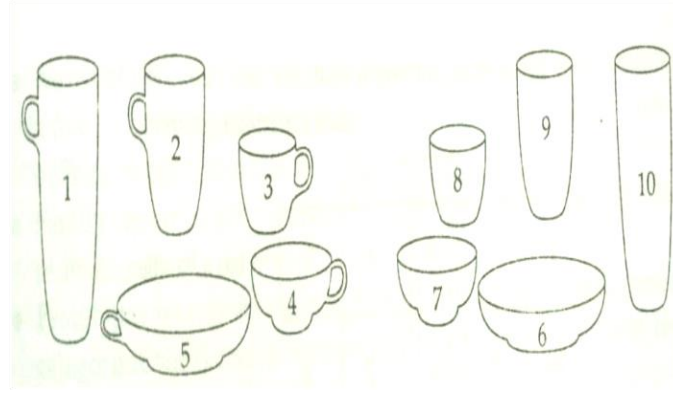
Öntürün merkeze alınıyor olması, diğer üyelerin sınırlara yaklaşmasını gerektirmekte ve sınırda bulunan üyelerin en az tipik olmaları kavramların belirsiz sınırları olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı, sınıra en yakın olan üyeler en az tipik ve kavramı en az temsil eden üyeler olarak kabul edilmektedir. Bu da insanların bazı üyelerin belirli bir ulama ait olup olmadığına karar verirken ikilemde kalmalarına neden olmaktadır.

Örneğin ‘zeytin’in MEYVE olarak tanımlanıp tanımlanmaması durumu ulamın belirsiz (bulanık) sınırlarıyla ilgilidir (Bozkurt ve Uzun, 2017: 95).

Berlin ve Kay’ın çalışmalarıyla ulam sınırlarının pek de güvenilir olmadığı ortaya çıkmıştır. Bazı nesnelerin sınırlarının çizilmesinin zor olduğu gözlemlenmiştir. Schmid (1993)’in ev ulamlama deneyinde deneklerin tepkilerinin aynı olmadığı gözlenmiş, yanıtların ilk izlenim çerçevesinde verildiği belirtilmiştir (Akt. Ungerer ve Schmid, 2006: 35).

Labov da belirsiz sınırlarla ilgili çalışma yapmıştır. Löbner (2002: 177)’deki biçimiyle Labov (1973) ulam sınırlarının belirsizliğini değerlendirmek için kaplarla ilgili bir çalışma yürütmüştür: Çalışmada öğrencilere aşağıdaki resme benzer resimler göstermiş ve onlardan bu resimleri ulamlamalarını istemiştir. Denekler fincan olarak 3 numaralı kabı, vazo olarak 10 numaralı kabı ve kâse olarak da 6 numaralı kabı ulamlamışlardır, ancak diğer örneklere verdikleri yanıtlar tutarsız olmuştur. Deneklerden aynı zamanda kapların kahveyle doldurulduklarını ya da içine başka içecekler konularak rafa bırakıldığını düşünmelerini istemiştir. Bu da, ulamlamada güçlü bir etki yaratmıştır. Daha çok kap, kahve içerdiği için fincan olarak ulamlanmıştır. Bu araştırma göstermiştir ki prototipik vazoların boyu eninden fazlayken, bir sapı yokken, çiçek koymak için kullanılırken, prototipik fincanlar yaklaşık aynı boy ve ende, sapı olan, kahve gibi sıcak içecekleri içmek için kullanılan kaplardır. Başka bir deyişle, kapların ulamlanmasında boyutların önemli olduğu görülmüştür.

Şekil 2: Labov'un Kapları (Löbner 2002: 177)

Labov (1973)'un ulam sınırlarına bakış açısı sınırları bir kuram olarak ele almasıyla ilgilidir. Ulam varlığını sorunlu olarak kabul etmek yerine doğasına uyumlu biçimde ele almak gerektiğinden bahsetmektedir. Dilsel öğelerin tümünün ulamlamaya dâhil olamayacağını, ulamların sıralanmasında ise “daha çok” ya da “daha az” başarı olduğunu belirtmektedir. Labov'un dile getirdiği “daha çok” ya da “daha az” başarı, Rosch'un tanımladığı prototipik derece terimleridir. Bu bağlamda Rosch'un sınırlar konusundaki görüşü Labov'unun tersindedir. Labov ulam sınırlarını ele alırken, bunu ulamlarla ilgili problemlerden bir kaçış yolu görmüştür. Rosch ise sınırların, ulamın merkez odağı olmasına ve aynı zamanda bunlarla ilgili sorunları açıklamaya izin veren bir yaklaşım önermiştir (Johnson, 1985: 13 – 14).

Nesneler arasındaki benzerlik ve farklılıklar aracılığıyla gerçek dünyadaki birçok varlık ya da kavramı ayırt edebilecek bir duruma getirmek için nesneleri sınıflandırmak gerekir. Bir başka deyişle bir ulamın kavramı, varlığı ya da nesneyi kapsaması ya da onu ulamın dışında bırakması için sınırlara yani benzerlik ve farklılıklara gerek duyulmaktadır.

Öntür kuramında koşullar ya da özelliklerin gerekli olmadığı ve gerekli olmamasına rağmen üyelerin benzerliklerinin var olduğu görülmektedir. Çengelci (1996: 41) öntürün insan zihninin çevresinde karşılaştığı uyaranların kodlanması ve tek bir zihinsel biçim üretmesiyle oluştuğunu belirtmektedir. Bu biçimin diğer bütün üyelere de benzediği varsayılmakta ve öntür, bir ulamdaki tüm üyelerin ortalaması ve özeti olarak değerlendirilmektedir.

Rosch, Wittgenstein (1958)'nin OYUN ulamında gördüğü *aile benzerliği* (family resemblance) yapısını genellemiştir. 1973'te yaptığı çalışmasındaki farklı dil ulamlarına ait örnekleri sorduğu ve bunları değerlendirdiği deneyinde bazı üyelerin, ulamın diğer üyelerinden daha iyi örnekler olduğunu kanıtlamıştır. Rosch, deneklerin sürekli KUŞ ulamının bir üyesi olarak ardıc kuşu ve serçeyi daha iyi örnek kapsamında değerlendirmesini, KUŞ ulamındaki ardıc kuşu ve serçenin daha prototipik örnekler olmasından kaynaklandığını açıklamıştır. Ulamın bu türünün prototipik olarak seçimi farklı konuşucular arasında da dikkate değer bulunmuş, deneklere farklı ulamların en iyi örnekleri sorulduğunda aynı üyelerde birleşmişlerdir. Rosch'a göre bir ulamın öntürü, o ulamın herhangi bir üyesinden ziyade, ulam üyelerinin *merkezi eğilimi* (central tendency) olarak düşünülebilir. Barsalou (1985) merkezi eğilim için ulam üyelerinin örneğe benzerlik ve benzemezlik ortalamaları ve örneğin tipikliği olarak bir açıklama getirmiştir. Tipiklik, merkezi eğilimle yönlendirilmektedir. Bir örnek diğer ulam üyelerine benzediği ve karşıt ulam üyelerine benzemediği ölçüde tipiktir. Ulamların merkezi eğilimler etrafında düzenlenmesi, ulamlamanın genel işlevini kolaylaştırmaktadır. İnsanların aile benzerliğini merkezi eğilimlerle karşılaştırarak belirlemesinin psikolojik anlamda daha makul olabildiği belirtilmektedir. Bir örneği

merkezi eğilimle karşılaştırmak, üyelerle ve üye olmayanlarla karşılaştırmaktan çok daha az ‘kıyaslama’ gerektirmektedir (Barsalou, 1985: 630; Lynch ve diğ., 200: 41).

Barsalou (1985) bir örneğin, diğer ulam üyelerine ne kadar çok ve karşıt ulam üyelerine ne kadar az benzerse, o ulamın aile benzerliğinin o kadar yüksek ve tipik olduğunu belirtmiştir. Örneğin, köpek MEMELİLER ulamının diğer üyelerine çok, karşıt ulam üyelerine (balık, kuş vb.) az benzerdir. Balina ise diğer memeliler kadar benzer değildir. Ancak karşıt ulamın üyelerine (balık vb.) oldukça benzerdir. Sonuçta, köpek balinadan daha tipik bir memelidir.

Prototipik ulam üyeleri, çoğu özelliği ulamın diğer üyeleriyle de paylaşmaktadır. Örneğin KUŞ ulamı gibi diğer ulamların üyelerinin en az yumurtlayan, uçan, küçük, omurgalı, gagasıyla beslenen, kanatlı, yüksek sesli, yuva yapan vb. özellikleriyle tanımlanabilirler. Ancak ulamın her üyesi bütün bu özelliklere sahip değildir. Örneğin deve kuşu ne küçüktür ne de uçar, ama hala bir kuştur. Bir örnek ne kadar çok özelliğe sahipse o ulamın o kadar iyi örneğidir. Bu durumda ulamlar GYK ile değil, çeşitli özellikleri paylaşan varlıklardan oluşmaktadır.

Rosch’un deney sonuçları da insanların nesneleri ulamladığında, en temsili örneğin özellikleriyle ilgili ortak bir fikre sahip olduğunu göstermiştir. İnsanların belirli bir ulam üyesinin kapsadığı şeye benzerlik özelliklerini görevlendirerek ve öntürün belirli özelliklerine karşı onu eşleştirerek karar verdiği görülmüştür. İnsanların benzerliği ölçerken dayandıkları temelin, kuş gibi doğal türlerin ulamlanmasında önemli bir rol oynadığı için “görünüş” üzerinden yaptıkları belirtilmiştir. Ancak SEBZE ulamı gibi görünüşün işe yaramadığı ulamlar da vardır. İnsanlar, bezelyenin görünüşünü diğer

sebzelerle karşılaştırırsa, havuçların SEBZE ulamının zayıf bir üyesi olarak görülmesini bekleriz. Ulamlamada hem bezelye hem havuç eşit derecede sıralanmaktadır. Benzerliğe karar vermedeki bir diğer unsur da “çeşitlilik”tir. Sınırlardan bahsederken değindiğimiz Labov’un kaplarla ilgili çalışması da buna örnek verilebilir. Kapların bir şeylerle dolu olduğu düşünüldüğünde, kapların ne olduğu ile ilgili yanıtlar içindekilere göre artmakta ya da azalmaktadır. Böyle bir ulamlama, işlevsel özelliklerden etkilenmiş olsa da gerçek etki belli değildir. Görünüş, sıklık ve kullanım prototipik nedenlerden daha çok belirti (semptom) olarak düşünülebilir (Giannakopoulou, 2003).

Löbner (2002: 177), bir ulam öncelikle öntürü aracılığıyla tanımlanırsa, öntürü tanımlayan koşulların, ulamın geri kalanı için mutlaka gerekli olmadığını belirtmektedir (Eğer olsaydı, ulamdaki tüm üyeler eşit derecede öntür olurdu.). Bir ulamda üyeleri birbirine bağlayan şey aile benzerliği olarak tanımlanmaktadır.

Filozof Wittgenstein, ünlü örneğiyle bizi aile benzerliği ile tanışmıştır. Bütün oyunlar tarafından paylaşılan hiçbir özelliğin olmadığını savunmuştur. Onun yerine, bazı oyunlar özelliklerini diğerleriyle, onlar da öteki oyunlarla paylaşmaktadırlar: bir tahta üzerinde ya da rekabete dayanılarak oynanan oyunların özelliği gibi... Diğerleri hiçbir zaman, hiçbir özelliği paylaşmayabilir, ancak tüm oyunların alanı üyeler arasındaki benzerliklerle bağlantılıdır. Bir başka deyişle, hepsi birer farklı oyun olmalarına rağmen, birbirleriyle ortak ya da farklı yönleri vardır (Löbner, 2002: 177 – 178). Bu farklı tür oyunların arasındaki karşılaştırma sonucu Wittgenstein, örtüşen ve çakışan karmaşık bir benzerlik ağı gördüğünü söylemiş, farklı oyunların arasındaki ilişkileri aile benzerliği açısından kıyaslamıştır. Bir ailenin, çıkık yanak kemikleri, belirgin bir saç rengi, belirgin bir yürüyüş ya da gülüş gibi özellikleri ile bunlara sahip olan tek bir aile üyesi

olmadan tanınabilir. OYUN ulamı üyelerinin de GYK ile listelenilerek paylaşılan özelliklerin herhangi biriyle tanımlanamayacağını, ancak bunun aile benzerlikleri ağıyla olabileceğini önermektedir. OYUN ulamı üyelerini birbirine bağlayan belirgin bir olası özellik kümesi vardır, ancak bu kümenin her üyesinin sahip olduğu her özelliğe ihtiyacı yoktur. Bu aşağıdaki tabloda şöyle gösterilmiştir (Rimmer, 2010: 228 – 229):

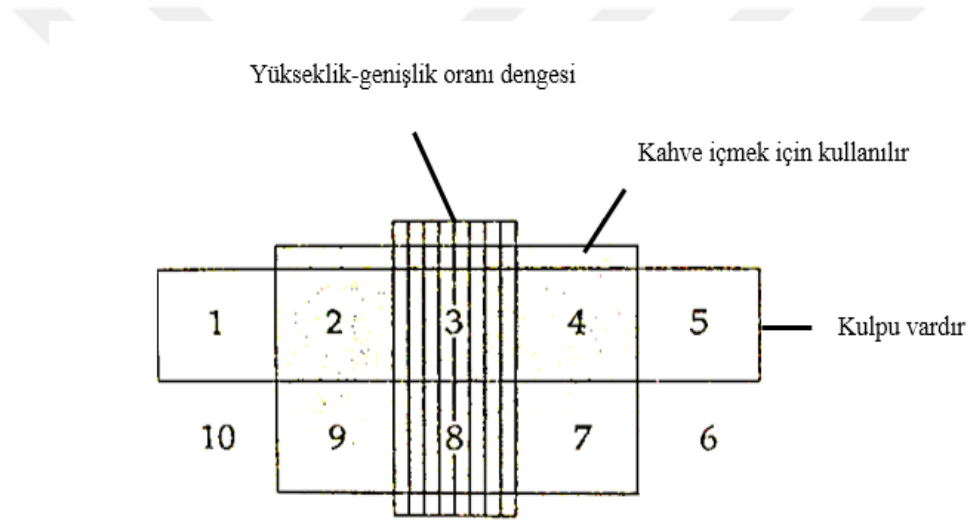
Özellikler	Sabır	Seksek	Elden ele ip	Tenis	Top zıplama	Bilgi yarışması	Yazı-tura atma	Nesi var oyunu
Çoğunlukla dışarıda		X		X	X			
Diğerleriyle oynanan		X	X	X		X		X
Kuralları olan	X	X	X	X		X		X
Kazanma net				X		X		
Top kullanılan				X	X			
İp kullanılan			X					
Kart kullanılan	X							
Pano kullanılan						X		
Sonucu şansa belirlenen							X	

Tablo 2: OYUN ulamının özellikleri arasındaki aile benzerliği (Rimmer, 2010: 229)

Aynı durum HAYVAN ulamı için de geçerlidir. Hayvanlar arasında tamamen farklı ulamın üyeleri olsa da bazı benzerlikler söz konusudur. Örneğin kedi, zebra ve kertenkele dört ayaklı olması ya da aslan, kurt ve akbabanın etçil olması vb.

Löbner'in söz ettiği biçimde Labov'un deneyine dönersek, kapların basitçe fincan olup olmadığı belirlenememektedir. Kap 1 fincan olarak sayılabilir, ancak bir fincandan çok bir vazoya benzemektedir. 7'deki gibi kaplar FİNCAN ve KÂSE ulamlarının arasında kalmış gibi görünmektedir. Belirsiz ulam üyeliği ve testlerde sözü edilen sıralama sonuçlarıyla ilgili birçok durum, ulam üyeliğinin evet-hayır yanıtlarına dayalı

olmadığını ancak dereceli bir durumun söz konusu olduğunu göstermiştir. Üyeliğin dereceleri sıralama deneyleriyle belirlenebilir ya da belirgin bir özellik yoksa temel prototipik özellikleri, ölçülebilen özellikleri ve azalan üyelik derecesi temelinde hesaplanabilir. Bir başka deyişle, ulam üyeliğinin derecesi bir üyenin öntürle paylaştığı özelliklerin sayısı hesaplanarak ölçülebilmektedir. Örneğin, prototipik fincan 3, 1.0; 2, 4 ve 8, 0.8 fincan (oldukça iyi fincanlardır); 7 ve 9, 0.5 fincan olabilir (yarı fincandır); 1 ve 5, 0.2 fincan (çok az fincandır) olarak oranlanabilir, ancak prototipik vazo 10, 0.0 ulamının üyeleridir (kesinlikle fincan değildir.) (2002: 177 – 178).

Şekil 3: Aile benzerliği ve kap özelliklerinin dağılımı (Löbner, 2002: 178)

Labov'un deneyindeki kapların ne olduğuna ilişkin karar veren denekler, bir hesaplama ya da matematik yapmamış; fincanın, kâsenin, vazonun nasıl olması gerektiği konusunda tamamen sezgisel, genel görünüşü temel alarak karar vermişlerdir.

Ungerer ve Schmid (2006: 32), ulamların iyi ve kötü örneklerden oluştuğu varsayımının, örneklerin iyiliğinin sadece sezgisel kararlara bağlı olmadığını, geniş bir özellik yelpazesıyla de ilişkilendirilebildiğini belirtmektedir. İyi örneklerin, aynı ulamdaki

diğer üyelerle ortak birçok özelliği bulunsa da, kötü ya da zayıf örnekler, aynı ulamdaki üyelerle yalnızca birkaç özellik paylaşmaktadır.

Barsalou (1985: 630), insanların aile benzerliğini nasıl türettiğiyle ilgili olarak, merkezi eğilimlere, üyelere ve üye olmayanlara benzerliğin, tipikliği tahmin etme düzeyinde işlevsel anlamda eşdeğer olduğundan söz etmektedir.

Bununla birlikte, belirsizlik ve aile benzerliği sadece kaplar gibi fiziksel nesneler için geçerli özellikler değildir; bu özellikler biçimbirim ve sözcükler gibi dilsel ulamlar için de geçerlidir. Belirli bir dilsel ulamın özelliklerinin tekdüze olduğu belirtilse de, dil ulamlarının akraba olsalar dahi tekdüze bir şekilde davranmadıkları gözlemlenmiştir. Hatta farklı davranışlar sergileyen üyelerini ulamda içerip benimsemektedirler. Bu anlamda, dilsel ulamlar da belirsizlik ve aile benzerliği özelliklerini sergilemektedirler (Evans ve Green, 2006: 29 – 30).

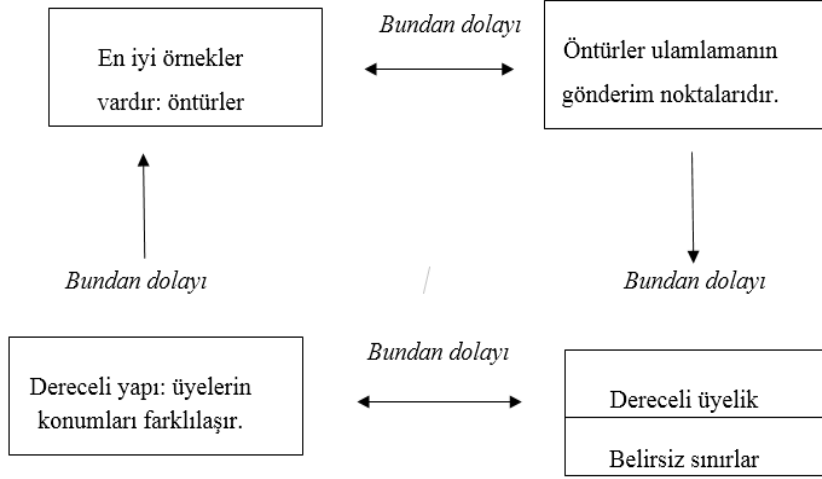
Geleneksel ulamlamanın yetersiz olduğunu gösteren bu deneyler sonrası, ortaya çıkan yeni ulamlama modelinin (öntür modeli) özelliklerini Löbner (2002: 178 – 179)'deki gibi özetlemek gerekirse:

- *Derecelendirilmiş yapı:* Bir ulamın üyeleri eşit konumda olamaz. *Öntürler en iyi örneklerdir:* Tutarlı bir şekilde, ulamın en iyi örnekleri olduğu düşünülen prototipik örnekler vardır.
- *Gerekli koşullar kümesi yoktur:* Ulam üyeliği için sabit bir gerekli koşullar kümesi söz konusu değildir. Bir ulamın öntürü daha az tipik örneklerle beraber, olmayan özelliklerle de tanımlanabilir.
- *Aile benzerliği:* Ulam üyeleri ailesel benzerlikle bağlantılıdır.

- *Öntürler birer göndergedir:* Öntürler birer gönderge ögesi olarak ulamlama işlevi görmektedirler. Ulam üyeliği, öntürler için bir benzerlik durumudur.
- *Dereceli üyelik:* Ulam üyeliği derecenin bir durumudur.
- *Belirsiz sınırlar:* Ulamların belirsiz sınırları vardır.

Öntür kuramına göre, öntürler iki önemli özelliğe sahiptir. Bunlardan *ilki*, öntürlerin ulamlar için *en iyi örnekler* olmasıdır. Bu nokta, ulamların derecelendirilmiş yapısından dolayı önemlidir; daha iyi ve daha kötü örneklerin varlığı gibi. Aksine, daha az iyi örneklerle beraber, en iyi örneklerin varlığı daha az iyi örneklerin varlığıyla beraber *dereceli yapıyı* gerektirmektedir. *İkincisi* ise, öntür kuramının öne sürdüğü öntürlerin ulamlamanın *göndergesel* işlevini görmektedir ki öntüre benzer olma açısından ulamdaki üyelik için önemli bir ölçüttür. Bu iki özellik birbirine bağımlı olarak görünmektedirler: “*öntürler en iyi örneklerdir, çünkü göndergesel olarak işlev görmektedirler.*” Benzerliğin kendisi dereceli bir durumudur. Bu yüzden öntürlerin ikinci özelliği *dereceli üyeliği* vurgulamaktadır: ulam üyeliği evet-hayır yanıtlarına dayalı bir ikili durum değildir, ancak dereceli bir durumdur. Dereceli üyeliğin sonucu olarak ulamlar *belirsiz sınırlara* sahiptir. Belirsiz sınırların dereceli yapıyı meydana getirdiği anlaşılmaktadır: “*ulamın belirgin üyeleri, ulamın belirsiz sınırlı olanlarından daha iyi üyelerdir.*” Dereceli yapı ve dereceli üyelik bir ulamda gerekli görülmektedir. Bir şey daha zayıf bir üyeysen öntüre daha az benzerdir ve bu yüzden daha az dereceli bir ulama aittir, ya da daha güçlü bir üyeysen öntüre daha çok benzerdir. Bu durumda *aile benzerliği* ve *gerekli koşul* rolü aynı şemada yer almamaktadır. (Löbner, 2002: 178 – 179).

Tablo 3: Öntür kuramının temel savları ve birbirleriyle nasıl ilişkilendikleri (Löbner, 2002: 179)

Giannakopoulou (2003), bu özellikleri şöyle sıralamıştır:

- Prototipik bir yapı, her ulamın temelinde yatar.
- Öntür ulamları birtakım özellikler yoluyla anlaşılır, çünkü çeşitli üyeler bu özellikleri aynı miktarda paylaşmazlar.
- Öntür ulamlarının sınırları bulanıklaşabilir.
- Ulam üyeliği belirsiz olarak anlaşılabilir.
- Böyle ulamların anlamsal yapıları sıklıkla anlamda toplanır ve çıkarılır.

En iyi örnekler olarak tanımlanan öntürlerin ulamdaki özel üyelerden seçildiğini göstermektedir. Örneğin renk ulamları: YEŞİL' in öntürü belirli bir renktir, yani ulamın bir üyesidir, ancak öntürler sadece en iyi örnekler değil, aynı zamanda ulamlama için göndergeseldir. Bu durumda öntürler birçok ulam için örnek olmayabilirler. Örneğin, belli bir köpek örneği KÖPEK ulamının öntürü olarak kabul edilmek zorunda olsaydı,

herhangi bir şeyi köpek olarak ulamlamak için bu belli köpeğin bilinmesi gerekecekti, çünkü olası üyeler onunla karşılaştırılacaktı. Belli bir köpek gösterilerek oluşturulan bu öntür örnekleri dilin kavram ediniminin çok erken dönemlerinde işe yaramaktadır, ancak sonrasında, bilinen ilk köpekten daha soyut olan prototipik köpeğin yeri değişmektedir.

Rosch ve diğerlerinin yaptığı sıralama deneylerinde, örneklerin değil, verilen bir ulamın alt ulamlarının temsil edilebilirliğinin sorgulanması istenmiştir. Örneğin, kuşların alt ulamlarının sıralanması beklenmiştir. Ancak belli bir alt ulamla öntürü tanımlamak işe yaramaz. Öncelikle, burada bir sorun ortaya çıkmaktadır: Ardıç, KUŞ'un bir öntürüyse, ardıcın öntürü nedir? Ardıçların alt ulamları bilinmeyebilir, ancak onlarla ilgili daha iyi ve daha kötü örnekler vardır. Ayrıca bütün ardıçların KUŞ ulamının prototipik örnekleri ya da sadece prototipik ardıçların örnekleri olup olmadığı sorusu doğmaktadır. ARDIÇ öntürü, KUŞ öntürü ile benzer olup ulamlar çakışmaktadır. Bunun yerine, herhangi bir kuşun prototipik sayılan bir kuş olduğuna karar verilirse, tipik kuşlar arasına uçamayacak kadar olağanüstü, büyük, şişman ve canavar ardıçlar da dâhil edilmelidir. Ardıçlar prototipik kuşların özellikleri arasında sayılmayan kırmızı bir göğse sahip olmak gibi ayırıcı özellikler içermektedir.

Belli bir özellik sağlayan ve diğerlerine de açık kapı bırakan öntürün bir kavramla tanımlanan soyut bir durum olduğunu varsaymak daha anlamlıdır. Prototipik kuş kavramı, kuşun görünümünün ve davranışlarının en önemli özelliklerini tanımlamaktadır. Beslenmesi, gagasının şekli, ayaklarının biçimi ve tüylerinin rengi gibi diğer özellikleri tanımlanmayabilir. Böyle bir kavram, tüm özellikler için belirtilmesi gereken özel bir kuş kavramından farklıdır. Bu yüzden öntür bir örnek değildir. Bir alt

ulam da değildir, çünkü bunlar aynı zamanda açık bırakılan bazı özelliklerle tanımlanacaktır. Bir kuş, öntürünü oluşturan bütün özelliklerini sergiliyorsa prototipik sayılabilir. Prototipik kuşlar açık bırakılan özelliklerde farklılık gösterebilir. Belli bir alt ulam, örneğin ARDIÇ ya da SERÇE, normal üyeleri için öntür kavramıyla eşleşirse, kabaca öntür olarak tanımlanabilir, ancak kesinlikle farklı bir şeydir.

Bununla birlikte, sadece memelileri içermeyen daha soyut ulamlar için HAYVAN ulamı gibi biyolojik öntürler bu şekilde tanımlanmamaktadır. Kedi ve köpek ulamları için kesinlikle en iyi örnekler vardır, ancak kuşlar, balıklar, dinazorlar, böcekler, amip ve terliksiler de birer hayvandır. Bu ulam, öntürü oluşturan anatomik ya da davranışsal özellikleri somutlaştırmak için çok geneldir. Bunun yerine, böyle ulamlar için en iyi örneklerin seçimi bir örneklik değil, bir tanıdıklık durumudur. Bu yüzden, bu tür bir öntürün ulamlama için gönderge işlevi görüp görmediği sorgulanabilir.

Tipik özellikler bir öntürün oluşmasındaki en önemli noktalardan biridir. Kuşların bazı özellikleri - kanatları ve tüylerinin olması, yumurtlaması ve onları kuluçkada bırakması gibi - gerekli ve tipik özellikleri sezgisel olarak kabul edilmektedir. Ancak belirli bir rengi, ağırlığı ve ölçüsünün olması gibi diğer özellikleri, bazı kuş türleri için kesindir; genellikle hepsi için değil. Tüylerinin olması 'iyi' bir özelliktir, çünkü kuş olmayanlardan ayrılmasını sağlamaktadır. Bu yüzden, bu özelliğin KUŞ ulamı için yüksek bir *işaret geçerliliği/özel anlam yüklenen yapıları* (cue validity) taşıdığı söylenebilir ki bu da güçlü üyelerin yüksek, daha zayıf üyelerin düşük olduğunu göstermektedir. Kanatlarının olması, uçabilmesi, yumurta bırakması gibi özellikler düşük ön koşuldur, çünkü örneğin böcekler gibi diğer hayvan türleri, tarafından da paylaşılmaktadır. Ancak onlar daha dar bir omurgalılar alanı içerisinde daha güçlü bir

ön koşuldur. Burada, kanatların olması ve uçabilme özelliği oldukça ayırıcıdır, çünkü kuşlar dışında bir de yarasalar bunu paylaşmaktadır. Bu yüzden bir öntür, beraberinde işaret geçerliliğini yükselten özellikler tarafından tanımlanmalıdır. Kuşları ve diğer omurgalı hayvanları (böcekleri) ayıran düşük işaret geçerlilik özellikleri, kanatlara sahip olmak ve uçabilmek gibi işaret geçerliliği özelliklerini yükseltmek için öntür kapsamına alınmalıdır (Löbner, 2002: 181)

Rosch ve Mervis (1975: 575), eğer somut nesnelerin doğal ulamları, ulamları birbirinden maksimum derecede ayırt edici hale getirmek için düzenlenirse, her ulamdaki öğelerin mümkün olan en fazla işaret geçerliliğine ulaşacağını belirtmektedir. Aile benzerliği (merkezi eğilim) ilkesi işaret geçerliliği bakımından yeniden düzenlenebilir, çünkü bir ulamdaki üyeler arasında en çok dağılmış olan ve karşıt ulam üyeleri arasında en az dağılmış olan özellikler, söz konusu ulamdaki için işaret geçerliliğidir.

Öntür kuramında, ulamdaki üyelik durumu, öntüre benzerlik durumudur. Bu çok açık ve basit bir ölçüt olarak görünebilir; fakat aslında fiziksel görünüşleriyle, şekil, ölçü ve renklerine göre prototipik kuşları diğer kuş türleriyle karşılaştırabiliriz. Ancak bu somut benzerliğin bununla ilgisi yoktur. Örneğin, kurtlar ve Eskimo köpekleri fiziksel olarak birbirlerini benzerdirler ve her ikisi de kaniş köpeğinden çok farklıdır. Ancak, Eskimo köpeği ve kaniş köpeği aynı KÖPEK ulamına aittir, KURT ulamına değil. Köpeklerin ve kurtların sınıflandırılması sadece bir benzerlik durumundan kaynaklı değildir. KÖPEK ulamındaki üyelik, bazı konularda prototipik köpeğe bir benzerlik durumunda olmalıdır (Löbner, 2002: 182).

Verilen bir öntür ve karşılaştırma kümesi ile benzerlik ölçeğinde 1 değerine sahip olan durumlar bellidir: ilgili tüm görünümelerde öntüre tamamıyla uyanlar. Kurtlar kesinlikle KÖPEK ulamının üyeleri değildir ve benzerlik ölçeğinde 0.0 ile yer almalıdırlar. Ancak öntür köpeği tanımlayan önemli özelliklerin bazıları, aynı zamanda kurtların da özellikleri olmalıdır. Kurtlar kesinlikle köpeklere ineklerden daha çok benzemektedirler. Bundan dolayı KURT ve KÖPEK ulamları üst kavram CANINE (KÖPEK SOYLU)'a aittir. Bu durumda inekleri bu ulamın dışındayken bırakmak gerektiği ve kurtları da ulamda daha yüksek bir değere taşımak gerektiği düşünülebilir. Verilen bir ulamda ölçeğin genel sıfır noktasını ve olası ve gerçek üyelerin üyelik derecelerini sağlamak olanaksızdır. Açıkçası benzerlik ve üyelik derecesi rakip ulamların çeşitliliğine ve verilen bağlama dayanmaktadır.

Ulamlamanın öntürlere gönderge niteliğinde olması için öntürlerin önemli özellikler kümesi tarafından tanımlanması gerekmektedir ve öntüre benzerliği oluşturmak için kontrol edilmesi gereken bu özelliklerdir. Bu özellikler farklı ağırlıklarda ya da birbirlerinde bağımlı olabilirler. Örneğin, kuşların uçabilme özelliği vücut ağırlıklarına, şekline ve bununla ilgili olarak kanatlarının ölçüsüne bağlı olabilir. Bu anlamda ulamlama modelinin sonucu, basit bir kontrol listesi olan GYK modeli ile aynı olmamakla beraber, zaten her bir özelliği gerekli değildir, diğer özellikleri de birbirlerinden bağımsız olmayıp farklılıkları öntür kuramında görüldüğü kadar köklü değildir.

2. 3 Ulamların Hiyerarşik Sıralanması

Öntürle ilgili yapılan sıralama deneylerinde, deneklerin verdiği yanıtların sezgisel yargılara dayandığı söz konusu olsa da bu yargıların altında yatan bir neden olduğu açıktır. Bu nedenlerden biri “algı” ile ilgilidir.

Algı, benzerlikleri kavrama ve farkları görme yeteneğidir. Bir insan algıladığı yeni bir şeyin daha önceden tanıdığı bir başka şeyle benzer, aynı ya da farklı olduğunu anladığında, bildiği ya da daha önce algıladığı bir şeyi gördüğüne uygulamış olmaktadır. Bir nesneyi algılarken, önce o nesnenin bütününe bakılıp sonrasında o nesneyle ilgili detaylara bakılır. Bütün algılanınca ulamı belirlemek kolaylaşmaktadır, detaylara bakıldığında ise algılanan nesnenin tipik bir üye olup olmadığını belirlenmektedir. Ancak bu durum, nesneyle ilgili ayrıntıların ya da parçaların önemsiz olduğunu anlamına gelmez, aksine nesnenin öntür olma derecesinde ve nesneye ait özelliklerde belirleyici bir göreve sahiptirler.

Algıda bütünlük kavramı olarak adlandırılan, Gestalt görüşü bütünün parçalarının toplamından farklı ve özgün bir karaktere sahip olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Algı, her durumda bir düzenleme işlemidir; ancak düzenleme işleminde, algılanan duyumların yapılaştırılması ve yorumlanmasında bir dizi değişken bulunmaktadır. Söz konusu değişkenler, yakınlık, benzerlik, aykırılık, devamlılık, yalınlık şekil-zaman ilişkisi gibi farklı niteliklerden oluşmaktadır (Keklik, 2011: 170 – 171).

Rosch tarafından çalışılan prototipiklik, ulamlamanın iki boyutunu ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan, yatay boyut (horizontal dimension) ulamın içyapısını

tanımlamaktadır. Yatay boyut “X” neden bir kedidir de köpek değildir gibi betimlemelerle ilgilenmektedir, ancak neden belirli durumlarda X’in, hayvan ya da memeli olarak sınıflandırılmadığıyla ilgilenmez, yani ulamların ayırt edilebilmesini sağlayan özellikleri ve esneklikleri ile yukarıda ayrıntılı olarak ele aldığımız öntür olarak kendini göstermektedir. Örneğin köpek, araba, kedi, kuş, meyve gibi kavramların ayırt edilmesini belirtmektedir. Çalışmada da bahsedilen öntür özelliklerinin (dereceli üyelik, aile benzerliği, gönderim noktası gibi) belirlenmesi ulamın içyapısı ile ilgilidir ve yatay boyutta ele alınmaktadır. Öte yandan, düşey boyut (vertical dimension), ulamların birbiriyle olan ilişkilerini ve sınıflamanın iç düzeyi ile ilgilenmektedir, yani belirli bir ulamın kapsayıcılık düzeyi ilgilidir. Belirli bir ulamı olan düşey boyut ne kadar yüksekse, o kadar kapsayıcıdır. KÖPEK ulamını ele alalım: Bu ulama göre MEMELİ ulamı düşey boyutta daha yüksektir ve KÖPEK ulamından daha fazla üye içermektedir. Bu nedenle MEMELİ ulamı, KÖPEK ulamından daha kapsamlıdır. Ancak ÇOBAN KÖPEĞİ ulamı düşey boyutta daha alttadır ve daha az üyeye sahiptir. Bu ulam da KÖPEK ulamından daha az kapsayıcıdır. Sonuçta, düşey boyut üç alt bölümden oluşmaktadır: üst düzey, temel düzey ve alt düzey. Aşağıda başlıklar altında, bu ulamlar ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2. 3. 1 Üst Düzey Ulam (Kavram)

Kavramlardan oluşan düşey boyuttaki sıralı ilişkilerin en üst düzeyinde üst ulamlar (hayvan, meyve vb.) yer almaktadır. Dolayısıyla, aynı niteliği taşıyan tüm kavramları kapsayıcı olan kavramlara üst düzey kavram adı verilmektedir. Üst düzey ulamların (superordinate categories), temel düzey ulamlardan farkı kendine özgü bir şekle sahip

olmamalarıdır. Ancak bu MOBİLYA, TAŞIT, MEYVE olarak sınıflandırılan nesnelerin bütüncül olarak ele alınmayacağı anlamına gelmemektedir. Örneğin bu ulamların resmini çizmek gerektiğinde, sırasıyla sandalye, masa vb. otobüs, araba vb. elma, muz vb. gibi temel düzeyden alıntılar yapılır. Bir başka deyişle, temel düzey ulamların gestalt özelliklerini alıp üst düzey ulama uygularız. Ungerer ve Schmid bunu parazit/iç türemeli ulamlama (parasitic categorization) olarak adlandırmaktadır (2006: 77).

Rosch ve diğ. (1976) tarafından yapılan deneylerde, deneklerden üst düzey ulam içerisindeki temel düzey birimlerinin özelliklerinin listelenmesi istenmiş, sonucunda üst düzey ulamı tanımlamak için çok az sayıda özellik ortaya çıkmıştır. Ancak çalışmada kullanılan bu yöntemin üst düzey ulamlar hakkında bilgi edinmek için uygun olmadığı belirtilmektedir. Örneğin HAYVAN ulamının belirgin özelliklerine ulaşmak için balık, bitki, böcek gibi farklı alt gruplar (karşıt kümeler – contrast sets) oluşturmak gerekir. Aynı şey MOBİLYA ulamı için de geçerlidir. Mobilyaların, sandalye ve masa yerine perde, halı, aygıt, şömine ve pencere gibi diğer öğelerden ayıran hangi özellikler olduğuna dikkat edilmelidir. Mobilyaları bu şekilde düşünmek, mobilya öğelerinin prototipik olarak sert (halı dışında), değişken (şömine dışında) vb. olduğunu göstermektedir. Buradan, üst düzey ulamlarının tipik özelliklerinin ve sonuç olarak, aile benzerlik ilişkilerinin belirginliğinin daha az olduğu söylenebilir (Croft ve Cruse, 2004: 84 – 85).

Daha az ayrıntı veren üst düzey ulamlar, düşey boyutun yukarısında yer almaktadır. Rosch'un yaptığı bir deneyde, deneklere belirli nesnelerin ortalama şekilleri gösterilmiş ve bunları düzey terimleriyle eşleştirmeleri istenmiştir. Bu çalışmada, üst düzey terimlerle şekillerin eşleşmesinin başarı oranı az olmuştur, diğer düzeylerde eşit dereceli

başarı oranı söz konusuken. Örneğin TAŞIT üst ulamı, şeklen çok farklı olan ve dolayısıyla daha az tanınan; araba, otobüs ve motosiklet için üst üste gelen (çakışan) şekillerden oluşmuştur. Sonuç olarak, üst düzey ulamda şekil benzerliğinin olmaması, bu düzeyin en az kapsayıcı düzey olduğunu göstermiştir. Yine bir deneyde, deneklerden listelenen nesnelerle fiziksel etkileşimlerinin niteliklerini tanımlamaları istenmiş ve üst düzey bir ulamın üyeleri için ortak olan çok az sayıda motor hareketi olduğu bulunmuştur. Bir insan ve bir ulam arasındaki fiziksel etkileşimin en az kapsayıcı ulamı üst düzey ulam olmuştur. Bir başka benzerlik deneyinde ise üst düzeydeki nesnelerin şekil bakımından birbirlerine çok benzemedikleri bulunmuştur. Örneğin TAŞIT ulamının üyeleri olarak araba, motosiklet ve otobüs örneklerinin ana hat şekilleri birbirine benzememektedir. Bu da üst düzey ulamın temel düzey ve alt düzeyden daha az örnek içerdiğini ve en az kapsayıcı ulam olduğunu göstermiştir (Evans ve Green, 2006: 259 – 260).

Bir üst düzey ulam, birbirinden farklı çokça temel ve alt düzey ulamı kapsamı içine aldığından karakteristik bir bütün görünümüne (gestalt) sahip olamamaktadır. Bundan dolayı da MOBİLYA, EŞYA, MAKİNE, HAYVAN ulamları görsel bir zihinsel imgeye sahip değilken, SANDALYE, UÇAK, ELMA, KÖPEK zihinde görsel imgelere sahiptir (Önal, 2017: 426).

Dilbilimsel olarak üst düzeyde sayılamayan adlar yer alırken temel düzeyde sayılabilir adlar vardır. Biçimbilimsel olarak bakıldığında ise temel düzeyin aksine üst düzey ulamların çok heceli veya karmaşık kavramlardan oluştukları görülmüştür. Örneğin mobilya (masalar ve sandalyeler), bilgisayar/donanım (sabit diskler ve modemler) üst düzey kavramlardır. Seyrek görülen tersi durumlar da söz konusudur. Şöyle ki, üst

düzey sayılabilir adlardan oluşurken, temel düzey terimleri sayılamayan adlardandır: metaller (demir ve bakır), içecekler (bira ve şarap), baharatlar (biber ve kişniş). Bu açıdan temel düzey ve alt düzey kavramlar arasında bir ayrım yoktur (Croft ve Cruse, 2004: 85).

2. 3. 2 Temel Düzey Ulam (Kavram)

Temel düzey (basic level), en bilgi verici düzey olarak kabul edilmekte ve bu yüzden bilişsel süreçte de en ekonomik düzey olarak belirtilmektedir. Temel düzey, bilişsel sistemde ayrıcalıklı bir konumda olduğu düşünülebilir. Daha yüksek (üst) ve düşük (alt) düzeylere göre daha hızlı çalışmaktadır. Yapılan çalışmalarda, temel düzey ulamlamaları için verilen yanıt sürelerinin en kısa olduğu görülmüştür. En kapsayıcı düzeydir, çünkü algısal ve işlevsel özelliklerin bilgi zengini demetlerinin bulunduğu düzeydir. Bir başka deyişle, sahip olduğumuz çoğu genel bilginin düzeyi temel düzeydir. Bunlar aynı zamanda ulam üyelerinin hepsiyle ya da çoğuyla ortaktır (Giannakopoulou, 2003; Löbner, 2002: 185). Temel düzeyin bir öğeyle ilgili en büyük bilgi miktarının en az bilişsel çaba ile elde edilebildiği belirtilmektedir. Bu ilke bilişsel ekonomi olarak adlandırılmakta ve temel düzeyin neden bilişsel gereksinimlerimizi karşılamak için uygun olduğunu açıklamaktadır (Ungerer ve Schmid 2002: 71).

Temel düzey kavramlar somut varlıklara gönderim yapmaktadır. Duyular ve zihin yoluyla algılanan varlıklar tek bir imge ile gösterilebilir. Örneğin temel kavram >köpek< tek bir zihinsel imge ile belirtilebilir. Bu bakımdan soyut ve işlevsel olan üst düzey kavramlarla, algısal temel düzey ve alt düzey ulamlar arasında belirgin bir ayrım

bulunmaktadır. Temel düzeyin bilişsel sistemde ayrıcalıklıdır; çünkü alt ve üst düzeylerden daha hızlı çalışmakta ve algılanmaktadır.

Düşey boyutta ulamlar kapsayıcılık düzeyine göre ayırt edilmektedir; kapsayıcılık da belirli bir ulamda yer alan varlıklarla ilgilidir. Örneğin MOBİLYA ulamı, SANDALYE ulamından daha kapsayıcıdır, çünkü sandalyeye ek olarak SIRA ve MASA gibi nesneleri de içermektedir. SANDALYE, SALLANAN SANDALYE'den daha kapsayıcıdır, çünkü sallanan sandalyeye ek olarak başka türde sandalyeleri de içermektedir (mutfak sandalyesi, ofis sandalyesi vb.). SALLANAN SANDALYE ulamı ise sadece sallanan sandalyeleri içermekte ve dolayısıyla bu ulamın en az kapsayıcı düzeyini temsil etmektedir.

Rosch ve arkadaşları, en uygun bilişsel ekonomi açısından insanlar için ideal bir kapsayıcılık düzeyi olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Kapsayıcılık düzeyinin, en kapsayıcı ve en az kapsayıcı düzeyler arasında orta düzey bir ayrıntıda olduğunu belirlemişlerdir. Bu kapsayıcılık düzeyi temel düzey; bu düzeydeki ulamlar da temel düzey ulam olarak adlandırılmaktadır. Örneğin ARABA, KÖPEK, SANDALYE ulamları vb.

Önemli bir dizi deneyde Rosch temel düzey ulamların, ortak özellikleri paylaşan belli bir ulamın üyelerindeki en kapsayıcı düzeyi sağladığını belirtmiştir. Çalışmanın sonucunda daha düşük düzeylerin, daha yüksek düzeyler için listelenen tüm özelliklere sahip olduğu ve tekrarlanmadığı görülmüştür. Temel düzey ulamlar tarafından paylaşılan çok sayıda ortak özellik sıralanmıştır. Dolayısıyla temel düzey, paylaşılan özellikler kümesinin bulunduğu en kapsamlı düzeydir.

Bir başka çalışmada, Rosch temel düzey ulamlarının, ulam üyelerinin motor hareketlerini paylaştığı en kapsamlı düzey olduğunu belirtmiştir. Listelenen nesnelerle fiziksel etkileşimlerinin niteliğini tanımlamaları istenen denekler temel düzeydeki varlıklar için bazı özel motor hareketler belirlemişlerdir. Bu, temel düzeyin en yaygın olan düzey olduğu anlamına gelmektedir.

Bir benzerlik deneyinde, belirli bir ulamdaki nesnelerin en benzer olduğu ulamlamanın en kapsayıcı düzeyini oluşturmaya çalıştırmışlardır. Bu çalışmanın sonucunda temel düzeyin nesne şekillerinin benzer olduğu en kapsamlı düzey olduğu belirtilmiştir. Bir başka deyişle temel düzey, şekil benzerliği açısından tanımlanabilen üst düzeyden (ör. KÖPEK ve ÇOBAN KÖPEĞİ), bir ulamın çok daha fazla örneğini içermektedir. Yine, bir ortalama şekillerin belirlenmesi deneyinde Rosch, belirli nesnelerin ortalama şekillerini tasarlamışlar, şekilleri deneklere gösterip üç ulam düzeyi terimiyle eşleştirmelerini istemiştir. Temel düzey ve alt düzey terimleri eşleştirmede eşit derecede başarılı olmuşlardır. Farklı tipte araba modellerinin üst üste binen şekilleri ile temsil edilen ARABA ulamı şekil bakımından önemli farklılıklar içermediği için kolayca tanımlanabilmiştir. Gerçekte, alt düzey ulamdaki öğelerde de daha büyük bir benzerlik söz konusudur, ancak temel düzey yine de en kapsayıcı düzeydir. Bu da algısal benzerliğe dayanan ulamlama sisteminde, insanlar için, temel düzeyin neden en ideal ulamlama düzeyi olduğunu açıklamaya katkıda bulunmaktadır.

Gökmen ve Önal (2012), temel düzey ulamların üyelerinin benzer olarak algılandığı ortalama bir yapıda olduklarını ve bu düzeyin en hızlı tanınan ulam olduğunu belirtmektedirler. Gökmen (2013: 167)'de temel düzeyde değerlendirilen kavramların

en kapsamlı olduğu ve aynı zamanda alt kavram üyelerine ilişkin bilgi verdiği belirtilmektedir.

Rosch'un bu temel düzey ile ilgili çalışmalarından sonra ortaya çıkan en önemli bulgu, bu düzeyin insanın ulamlama yetisi için en önemli düzey olmasıdır, çünkü en kapsayıcı, dolayısıyla da en bilgi verici düzeydir. Temel düzeyin ulamlamanın en belirgin düzeyi olmasının nedeni ulam üyelerinin benzerliği ve bilişsel ekonomi ilkesi arasındaki ilişki ile ilgilidir. Söz konusu temel düzeyde, belirli bir ulam içerisinde benzerlikler olsa da, örneğin tüm sandalyeler birbirine aşağı yukarı benzerdir; ulamlar arası benzerlikler çok daha azdır: örneğin bir sandalye, bir masaya benzemez. Bir ulamın en az çabayla en fazla bilgiyi (bilişsel ekonomiyi) sağlaması için mümkün olan en yüksek ulam arası farklılık düzeyini korurken, bir yandan da ulam içi ortak özellikleri mümkün olduğunca çok paylaşmalıdır. Sezgisel olarak, bir sandalye ve bir masa lambası arasındaki farklılıklar, bir masa lambası ve bir zemin lambası arasındaki farklılıklardan daha kolay belirlenmektedir. Bu da temel düzey ulamlamanın neden “özel” olduğunu kanıtlamaktadır: Temel düzey en bilgilendirici ulamdır.

Evans ve Green (2006: 262), temel düzeyi belirlemenin bir başka yolunun, onu “algısal belirginlik” ile ilişkilendirmek olduğunu belirtmektedirler. Çünkü nesneleri ulamladığımızda, bunu fiziksel olarak nesnelerle nasıl etkileşime girdiğimizi sunan, kinestetik (devinduyum) girdi ile birlikte şekil, boyut, renk ve doku gibi çeşitli duysal-algısal girdilere göre yaparız. Buna göre temel düzey zihinsel bir imge oluşturmaının en somut olduğu düzey olarak görünmektedir. Sonuçta, sandalye ve masa gibi belirli bir öğeyi düşünmeden MOBİLYA ulamının bir görüntüsünü oluşturmamız.

Bir fotoğraf doğrulama deneyinde Rosch ve arkadaşları (1976) nesnelerin temel düzeydeki ulamlarının diğer ulamlardan daha hızlı algılandığını ortaya çıkarmışlardır. Bu deneyde, duyulan sözcük, hemen sonrasında görsel olarak sunulmuş, resim ve sözcük eşleşiyorsa yanıt verilmiştir. Deneklerin tepki süreleri ölçülmüş ve sonuçta deneklerin, bir nesnenin temel düzey bir sözcükle eşleşip eşleşmediğini, olduklarından çok daha hızlı ve tutarlı bir şekilde bunları tanımlayabildikleri ortaya çıkmıştır. Bu algısal doğrulamayla temel düzey ulam üyeleri olarak nesnelerin, diğer ulam üyelerinden daha hızlı tanındığını göstermektedir.

Lakoff (1987: 46) temel düzeyi şu dört açıyla temel almıştır: Algı, genel kavranan şekil, tek zihinsel görüntü, hızlı tanımlamadır; işlev (fonksiyon) temel motor programdır; iletişim, en kısa, en yaygın kullanılan ve içeriğe bağlı olarak nötr olan sözcükler olup çocuklar tarafından ilk önce öğrenilir ve sözlüğe ilk önce girer; bilgi düzenlemesi ise ulam üyelerinin çoğu özelliğinin bu düzeyde depolanmasıyla ilgilidir.

Temel düzey ulam üyelerinin benzer – genel bir şekle sahip olduğu en yüksek düzeydir. Genel şekil denilen durum sadece görsel bir görünümünden ibaret değildir. Şeklin önemli yönü, nesnenin içerdiği karakteristik kısımlardır. Çoğu temel düzey teriminin parça ile bütün arasında semantik bir ilişkisi (meronymy) söz konusudur. Örneğin piyanoda klavye dediğimiz tuşların oluşturduğu bir bölüm vardır. Klavyede her biri, bir ya da üç tele çarpan bir çekici, hareket ettiren beyaz ve siyah tuşlardan oluşmakta, böylece belirli bir perdenin tonu üretilmektedir. Benzer şekilde, KUŞ ulamı tüy ve gaga ile özelleştirilmektedir. HAYVAN ya da MÜZİK ALETİ gibi daha yüksek düzeyli ulamlar için böyle ortak bölümler mevcut değildir. Temel düzey ya da alt düzey ulamların genel

bir resmini çizmek mümkünken, daha yüksek ulamlar için bu geçerli değildir. Söz konusu bir arabanın, piyanonun, ineğin resmini çizmek kolaydır (Löbner, 2002: 185).

Parça ile bütün arasındaki semantik ilişkili olarak bir nesnenin karakteristik parçaları nesneyi kullandığımız ya da onların işlev gördüğü şekilde içsel olarak bağlantılıdır. Bu yüzden bir nesnenin herhangi rastlantısal bir parçası, onun sadece bir kısmı olarak değil, aynı zamanda nesnenin işlev gördüğü ya da ele alındığı şekliyle de bağlantılı olanı saymaktadır. Örneğin piyanonun tuşu onun bir parçası ancak kapağının orta kısmı piyanoya ait bir parça değildir. Aynı durum doğal ulamlar için de geçerlidir. Kediler evcil hayvan olarak bakılırken, ineklerin etinden ve sütünden yararlanır. Aslanlar ise vahşi doğada yaşar ve aslanla karşılaşırsak keçiyle karşılaşmaktan daha farklı bir davranış sergileriz.

Aşağıda MEYVE ulamı üzerinden bir temel düzey örnekleme gösterilmektedir:

Üst ulam (Superordinate)	MEYVE
Temel düzey (Basic level)	ELMA
Alt ulam (Subordinate)	kiraz, portakal, muz...

Temel düzey, ulam üyelerinin benzer genel bir şekle ya da görünüme sahip olduğu en yüksek düzeydir. Genel şekil sadece görsel bir görünüşün nedeni değildir. Şeklin önemli bir yönü nesnenin oluşturduğu karakteristik (tipik) bölümlerdir. Çoğu temel düzey terimi, kendi parça-bütün semantik ilişkisine sahiptir. Örneğin kuşların ulamı, tüylerinin ve gagalarının olmasıyla özelleştirilir. HAYVAN ulamları gibi daha yüksek ulamlar için ortak kısımlar yoktur. Görülebilen ulam durumlarda, temel düzey üyelerinin ve daha düşük ulamların genel bir resmini çizmek mümkündür: bir arabanın

resmi, bir piyanonun resmi... Ancak, bunları gerçekleştirmek, daha yüksek ulamlar için geçerli değildir, yani üst düzey ulamları resmetmek kolay değildir, çünkü çizilebilecek pek çok seçene vardır ve bundan dolayı net olarak çizmek ya da resmetmek olası değildir. Örneğin sandalye dediğimizde bunun resmini yapmak için düşünmezken, eşya dediğimizde bunu resmedeceğimiz tek bir şekil ya da görünüm yoktur.

Evans ve Green (2006: 263), temel düzey ile ilgili çalışmaların İngilizce konuşanlar arasında yapılmış olmasından dolayı, temel düzey ulamların evrensel olabileceğine ilişkin kanıtların beraberinde iki soruyu ortaya çıkardığını belirtmektedir. Birincisi, tüm kültürlerin ya da konuşma topluluklarının üyeleri, ulamları bu şekilde mi sınıflandırmaktadır? Tüm insanların aynı bilişsel düzenekleri paylaştığı göz önüne alındığında yanıt “evet” olmaktadır. Bunun sonucunda ortaya çıkan ikinci soru ise, tüm kültürlerde ya da konuşma topluluklarında aynı temel düzey ulamların belirgin olup olmadığıdır. Bu soru, algılayan organizmanın ürettiği kavramlara karşı dünyanın organizmalara sunduğu yapının kapsamı ile ilgilidir. Kişiye, alt kültüre ya da kültüre yönelik temel nesneler, dünya tarafından sağlanan potansiyel yapı ile ulamlama yapan kişilerin özel vurguları ve bilgi durumu arasındaki etkileşimden kaynaklanmalıdır. Ancak, ortam ulamlamalarına kısıtlamalar koymaktadır. Bu sınırlamalar kısmen de olsa, bu şekilde yarattığımız ulamların doğasını belirlemektedir. Bu ulamlar da insanlar ve çevreleri arasındaki etkileşimin doğasıyla belirlenmektedir.

Kavramsal ulamların üst, temel ve alt düzeyler halinde örgütlenmesinin evrensel olabileceği ancak belirli ulamlarda görünen düzeylerde olamayabileceği belirtilmektedir. Bu sadece farklı dillere ait ya da kültürler arası değişkelerle ilgili değil, bireyin bir konuda edindiği uzmanlık bilgisinin ulam taksonomilerini etkileyebileceği

bir konuşma topluluğu ya da kültürün içerisinde yansıtılmasıyla da ilgidir. Rosch ve diğerleri (1976), Kuzey Amerika'daki deneklerden temel düzey olarak UÇAK ulamı yanıtını almışlardır. Bununla beraber eski bir uçak tamircisi olan deneklerden biri temel düzeyde yer alan UÇAK ulamına ek olarak belirgin uçak modellerini de temel düzeyde belirtmiştir. Örneğin Gökmen (2010 ve 2013)'de de BİLİM ulamı için hem kadın hem erkek denekler “dilbilim” alanlarını öncelemişlerdir. Burada, elbette, yukarıda değindiğimiz gibi, sormacadaki bir kısım denneğin “dilbilim” bölümünde okumalarının etkisi vardır. Bir başka deyişle, deneklerin teorik olarak uzmanı oldukları bilim alanına öncelik verildiği görülmektedir. Yine bu sormacada yer alan SEBZE ulamında, kadın deneklerin (her ne kadar cinsiyet değişkeni bağlamında öntürler için farklılık olmasa da, öncelikli örnekler bakımından bu, bazı ulamlarda söz konusudur.) öncelik verdiği ulamlar, erkek deneklerden daha fazla görünmektedir. Böyle olması arzu edilmese de, bu pek tabi kadınların mutfakla ya da yemek yapmayla daha çok ilgili olmasıyla açıklanabilir. Domates, marul – maydanoz – patates, patlıcan – fasulye – pırasa – salatalık – semizotu öncelikli örnekler bağlamında çeşitlilik olarak yer almıştır. Bu da, belirli bir alandaki uzmanlık bilgisinin bir bireyin ulamlama sistemini nasıl etkileyebileceğini göstermektedir. Bir başka deyişle, buradan, bireyin bir konuda edinmiş olduğu bilgiye, ulamlamalar söz konusu olduğunda, öncelik verdiği ya da bunu o ulamdaki öğelerle birleştirdiği sonucu çıkmaktadır.

Berlin ve arkadaşları Güney Amerika'da, Maya dilini konuşan Tzeltal topluluğundaki bitki taksonomilerini araştırmışlardır. Bu topluluğun üyelerinin bitki ve ağaçlarla ilgili temel sınıflandırmaları, bilimsel sınıflandırmadan çok cins ya da çeşit (örneğin çam, söğüt gibi) üzerine olmuştur (Evans ve Green, 2006: 264; Löbner, 2002: 184). Rosch ve arkadaşları da (1976) bu tür bir araştırmayı başka ulamlarda da uygulamıştır. Kuzey

Amerikalı öğrencilerden ağaç, balık ve kuşun özelliklerinin yanı sıra bu ulamların alt örneklerini de sınıflamalarını istediklerinde, aynı sayıda özelliği alt örnekler için de listelediklerini fark etmişlerdir. Bu da birçok konuşmacı için AĞAÇ, BALIK ve KUŞ'un temel düzey ulamlar olarak kabul edilebileceğini göstermektedir

Tzeltal konuşucuları ile Kuzey Amerikalı konuşucular arasındaki farklılıklar kültürün yönlerinden, yani doğal çevreye tanıdıklık bakımından ele alınmaktadır. Bir konuşma topluluğundan diğerine temel düzey olarak kabul edilen kavramlar sınıflama açısından değişiklik gösterebilir. Ancak yine de bu tür bir değişke, herhangi bir ulamın herhangi bir düzeyde bulunabileceğini göstermemektedir. Çünkü sınıflandırma düzeyleri için bir sınır vardır ve sözlükselleşmiş ulamlar söz konusu olduğu sürece sözcük ulamlarıyla ilgili bu tür sınırlamalar olacaktır. Burada, dünya ile olan etkileşimimiz sınırlandırma düzeylerinin de belirleyicisidir, yani dünya şu anda bile yaptığımız bir ulamlamayı belirlememiz için bize bir “yapı” sağlamaktadır.

Bilişim sistemimizde ve iletişimde oynadıkları ayrıcalıklı rol için tercih ettiğimiz terimler temel düzey ulamlarla ifade edilmektedir. Bu ulamlar, çoğunlukla biçimbilimsel olarak basit, kısa, yani çoğunlukla tek sözcükten oluşan, kullanım sıklığı yüksek ve bulunduğu dildeki eski sözcüklerden oluşmaktadır. Örneğin SANDALYE temel düzey nesneyken, SALLANAN SANDALYE alt düzey nesne olarak kabul edilmektedir. Ancak temel düzey ulamları karmaşık, uzun ya da yabancı kökenliyse kısaltılması ya da dile uyarlanması olasıdır. Örneğin İngilizcede, bra<brassiere, bus<omnibus, piano<pianoforte, bike<bicycle gibi sözcükler daha çok kısaltılmış halleriyle kullanılmaktadır. Temel düzey ulamları en önce öğrenilen ya da edinilen, sıklıkla en çok kullanılan terimlerdir. Temel düzey adlar, anadili ediniminde

önceliklidir, çocuk dilindeki ilk somut adlar temel düzey terimleri ile ilgilidir. Çocukların da bu ulamı ilk olarak ve daha çabuk edindikleri ve bir ulamı daha az temsil eden öğeleri değerlendirirken daha fazla hata yaptıkları görülmüştür. Bu durumda çocuklar, ayırt edici özelliklerden değil, en tipik öğeden yararlanmaktadır (Gökmen, 2013: 167). Rosch ve arkadaşları (1976) ise yaptıkları bir çalışmada ad ve benzeri sözcüklerin baskın bir biçimde temel düzeyde yer aldığını ortaya çıkarmıştır. Bu bulgu temel düzey ulamın önceliği için önemli bir destek sağlamıştır.

Temel düzeyin kullanımı, iletişimin temel kurallarından biri olan, gerektiği kadar bilgilendirici olma ve gerektiğinden fazla bilgi vermeme kuralı ile paraleldir.

Öntürler kavramı, temel düzeyde en iyi şekilde çalışmaktadır. Temel düzey ulamlarının üyeleriyle etkileşimde bulunan genel ortak şekil ve tekdüze yollar öntürün büyük kısmını oluşturmaktadır. Zengin bir tanımlamayla; temel düzey ulamlarının özellikleri, diğerlerinden, yüksek farklılık derecesiyle ayrılmaktadır. Bu yüzden bu ulamların yüksek bir işaret geçerliliğine sahip olduğu kabul edilmektedir (Löbner, 2002: 185 – 186).

Rosch (Rosch ve Mervis, 1975)'a göre *işaret geçerliliği* belirli bir işaretin ya da özelliğin, o ulamın üyeleriyle daha sık ilişkilendirildiği belirli bir ulam için daha geçerli ya da ilgili olduğunu varsayan olasılıksal bir kavramdır. Ters durumda ise, belirli bir özellik daha az geçerli ya da diğer ulamın üyeleriyle daha sıklıkla ilişkilendirilen bir ulamla daha az ilgili olur. Dolayısıyla SANDALYE ulamı için *oturmaya yarar* **yüksek işaret geçerliliğine** sahiptir, ancak *evde bulunur* daha **düşük bir işaret geçerliliğine** sahiptir; çünkü nesnelerin diğer ulamları sandalyelere ek olarak evde bulunabilir.

Temel düzey ulamlar, işaret geçerliliği özelliklerinin diğer ulamlar tarafından paylaşılma oranını en aza indirirken, kendisi mümkün olan en fazla sayıda özelliği paylaşmaktadır. Bu durum, temel düzey ulamlarının sıkça karşılaşılan nesneler için bilgi sunmak konusunda azami ölçüde etkili bir yolunu sağlayıp ideal bilişsel ekonomi olarak sonuçlanan kapsayıcılığı (dikey boyut) ve ayırt edici özellikleri (yatay boyut) kendiliğinden en yüksek düzeye çıkarması anlamına gelmektedir (Evans ve Green, 2006: 261).

2. 3. 3 Alt Düzey Kavram

Bir ulam, sonsuz sayıda alt ulamlara sahip olabilir. Alta doğru bu sınıflar genişleyip ulamların dizisel ilişkilerini ortaya çıkarmaktadır.

	<u>ÜST DÜZEY</u>		<u>TEMEL DÜZEY</u>		<u>ALT DÜZEY</u>
(i)	Araç	–	<i>araba</i>	–	spor araba
(ii)	Meyve	–	<i>elma</i>	–	Amasya elması
(iii)	Sebze	–	<i>fasulye</i>	–	Ayşe kadın fasulye
(iv)	Mobilya	–	<i>masa</i>	–	yemek masası
(v)	Hayvan	–	<i>köpek</i>	–	kurt köpeği
(vi)	Meslek	–	<i>öğretmen</i>	–	İngilizce öğretmeni

Temel düzeyden ayrı olarak, farklı özellikli, iki farklı belirginlik düzeyi genellikle şöyle sınıflanmaktadır: üst düzey ve alt düzey. Bunlar sadece zincirdeki konumları ile tanımlanmamıştır – bir düzeyi diğerinden ayırt eden temel özellikler vardır.

Löbner (2002:184), *alt düzey kavramı* (subordinate) temel kavramların kendi içindeki çeşitlenmesi olarak tanımlamıştır. Alt düzey kavramları, temel düzey ulam doğrudan kapsarken, üst düzey ulam dolaylı olarak kapsamaktadır. Alt düzey kavramlar genellikle somut varlıklara gönderim yaptıklarını için bunlarla ilgili genel bir resim çizmek olanağı söz konusudur. Tek bir imge ile gösterilip algısal bilgi vermektedirler.

Temel düzey ulamlardan ayrı olarak en sık kullanılan sözcük ulamı, üst ulam değil, alt ulamlardır. Birçok türde köpek, çiçek, araba ve tekne, yatak ve masa vardır ve hepsi bilişsel kategoriler açısından anlaşılabilir. Bazı durumlarda, bu alt ulamların yapısı, temel düzey ulamlarının yapısına çok benzemektedir (Ungerer ve Schmid, 2002: 79). KANIŞ, TAKSİ veya GÜL gibi ulamlar tanımlanabilir bir bütünlüğe (gestalta) sahip, dairesel öntürler oluşturmuş, iyi ve kötü üyeleri olan, önemli özellikler listelerini toplayabilen ve basit sözcüklerle ifade edilen ulamlardır. Burada da parazit ulamdan söz edilebilir, çünkü alt düzey ulamlarına ait özellikler, temel düzeyden alınmakta, dolayısıyla bir parazit ulamlama yapıldığı görülmektedir. Alt ulam, kendisinden üstte ulan bir diğer ulama aittir denilebilir.

Alt düzey ulamlar, temel düzey ulamlardan daha az iyidirler, çünkü üyeleri karşılıklı yüksek benzerliğe sahip olmasına rağmen, yakın ulamların üyelerinden farklılıkları düşüktür (Croft ve Cruse 2004: 85).

Rosch (1976) bir deneyde, deneklere bir ulam ismi sunmuş ve hemen ardından bir nesne göstermiştir. Deneklerden resmi gösterilen nesnenin belirtilen ulama ait olup olmadığı sorulmuştur. Sonuç olarak denekler, temel düzeye ait resimlerde en hızlı tepkiyi verirken, en yavaş tepkiyi ise alt düzeye ait resimleri belirlerken vermişlerdir. Bir nesnenin alt düzey ulamda algılanabilmesi için bazı ekstra özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir (Çengelci, 1996: 48 – 49). Örneğin bir akıllı telefonun *Iphone* olup olmadığına karar vermek için belli özelliklerinin bilinmesi ve onların da bu telefonda görülmesi ile mümkün olur. Bu nedenle bu düzeyde daha yavaş tepki verilmekte ve karar aşaması daha uzun sürmektedir. Bununla beraber temel düzey ve alt düzey arasında benzeşen özellikler de vardır ve bu durum kavramlar arası karışıklıklara ve çakışmalara neden olmaktadır. Örneğin ‘mutfak sandalyesi’ni ayırt edip bir alt ulama dâhil etmek için onun ‘sandalye’den ayrılan özelliklerine dikkat etmek gereklidir (Çengelci, 1996: 48).

Yapılan bir başka deneyde Rosch ve arkadaşları, deneklere, belli bir sınıflamada listelenmiş her bir öge ile ilgili düşünebilecekleri tüm özellikleri sıralamaları için doksan saniye vermiştir. Denekler temel düzey ve alt düzey için çok sayıda ortak özellik sıralamışlardır. Alt ulamlar daha fazla niteliğe sahiptir ve temel düzey, paylaşılan özellikler kümesinin bulunduğu en kapsamlı ulamdır. Yine motor hareketleriyle ilgili yapılan bir deneyde alt düzey ulamların, temel düzey için listelenen bazı özel motor hareketlerinin aynısına sahip olduğu belirtilmektedir. Şekil benzerliği ilgili deneylerde de alt düzeydeki nesnelerin son derece birbirine benzediği görülmüştür. Eşleştirme deneylerinde ise denekler, temel düzey ve alt düzey terimlerle ortalama şekilleri eşleştirmede eşit derecede başarılı olmuştur. Ancak alt düzey ulamlarda daha büyük

benzerlikler olmasına rağmen temel düzeyin daha kapsayıcı olduğu belirtilmiştir. (Evans ve Green, 2006: 258 – 260).

Rosch'un temel düzey çalışmalarında ortaya çıkan bulgulardan biri de alt düzey ulamların en az temel düzey ulamlar kadar bilgi verici olmasıdır. Alt düzeydeki varlıklar en çok benzerken (örneğin sallanan sandalye bir başka sallanan sandalye ile en ortak özelliklere sahiptir.), alt düzeydeki farklı ulamlar da benzer olabilir (örneğin sallanan sandalyeler mutfak sandalyelerine oldukça benzerdir.).

TEMEL DÜZEY	ALT DÜZEY
MASA	Yemek masası
	Mutfak masası
SANDALYE	Yemek sandalyesi
	Plaj sandalyesi

Tablo 4: *Ulam düzeyleri arasındaki karşılaştırma (Evans ve Green, 2010: 261)*

Ungerer ve Schmid (2002: 80) de alt düzey ulamlar için oluşturulan uzun özellik listelerinin temel düzey için sağlananlardan daha ayrıntılı listeler olduğunu belirtmektedir. Bu, alt düzey ulamların da bilgi verici ulamlar olduğunu doğrular niteliktedir.

Lamberts ve Shanks (1997: 111 – 112), alt düzey ulamlarla ilgili pek fazla araştırmanın yapılmadığı, temel düzeyle ilgili yapılan çalışmaların sonucunda alt düzeyle ilgili bulgulara ulaşıldığından bahsetmektedir. Böylelikle üç ulamın karşılaştırmalı olarak çalışmışlardır. Çıkan bulgulara, alt düzeyin temel düzeyden daha ayrıntılı ve bilgi verici olduğu fakat daha az ayırt edici olduğu görülmüştür. Peki, temel düzeyden, alt düzeye giderken eklenen bu bilgiler nelerdir? Genel olarak, alt düzey ulamların algılanabilir detaylar açısından temel düzey ulamlardan farklı olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle, alt ulamlar temel ulamların şeklini ve genel işlevini paylaşmakta, nesnenin belli ayrıntıları hakkında ek bilgi de vermektedir. Sandalye örneğinden devam edelim. Farklı sandalyeler aynı parçalara sahip olma eğilimindedirler: arkası, oturulan yeri, ayakları varsa kolları. Bir yemek odasının/masasının sandalyesinin arkası ahşaptan vb.den yapılabilir ve uzun olur. Bir ofis sandalyesinin ise ayakları döner şekilde yapılır. Kolları var veya yoktur. Bu durumların her birinde, çoğu sandalyenin temel şekli, işlevi ve kısımları alt düzeyde de bulunmaktadır. Bununla beraber, sandalyelerin bazı parça ve özelliklerinde değişiklikler olabilir. Yani ofis sandalyesi bir masadan diğer masaya hareket edebilirken, yemek masası sandalyesi bunu yapamaz. Bu da, alt ulamların, temel düzey ulamlardan daha fazla bilgi sağladıkları tipik bir yoldur. Bu örüntü, temel düzeyin yararına olası bir açıklama olarak önerilmiştir. Özellikle, temel ulam üyelerinin ayırıcı bölümleri paylaştığı gerçeğinin işleme avantajlarını açıklayabileceği öne sürülmüştür (ancak diğer düzeyler bunu yapamaz.). Çünkü temel düzey ulam daha tanıdık ve genellikle daha yararlıdır. Eğer alt etikette ihtiyaç duyulan bilgi ile özellikle ilgisi yoksa insanlar, nesneleri temel düzey etiketlerle adlandırmaktadırlar. Birine “Mercedes’imi kapının önüne park ettim.” demek yerine “Arabamı kapının önüne park ettim.” deriz. Bunun karşındaki iletişimde yeterli olduğunu düşünürüz. Eğer ilgili bir durumdan bahsetmiyorsak ya da ayrıntı vermiyorsak, alt etiketi kullanmaktan kaçınırız.

Alt etiketler ancak, ayırt edilmesi gereken temel düzeydeki ulamın birçok üyesini içeren bir alan olduğunda yararlıdır. Köpeklerle ilgili bir gösteride, konuşmacılar her gördükleri köpeğe "köpek" olarak gönderimde bulunmamalıdır, aksi halde bu karışıklığa neden olacaktır (Lamberts ve Shanks, 1997: 111 – 112).

Löbner, (2002: 186), alt düzey ulamların temel düzeydekilerin tersine karmaşık ve birleşik yapıda olduğunu ve bazen diğer dillerden ödünç alındıklarını belirtmiştir: '*yarış bisikleti*', '*zeytin yeşili*', '*caz trompeti*' gibi. Alt düzey ulamların iki ya da daha fazla sözcükten oluştuğunu belirtilmektedir. Yani çok heceli sözcüklerdir ve niteleyici olma özellikleri vardır: sandalye<temel düzey, sallanan sandalye< alt düzey. Alt düzey ulam en az temel düzey ulam kadar ya da ondan biraz daha az bilgi vericidir. Temel düzeyde sunulan bilgiye ek olarak daha detaylı bilgi içermektedir (Evans ve Green, 2006: 263; Croft ve Cruse, 2004: 86).

Croft ve Cruse (2004), temel düzey ulamların, ansiklopedik bilgiden çok tek bir özellikle ayırt edildiğini belirtmektedir (çay kaşığı vb.). Aslında kodlanmamış ansiklopedik özellikler söz konusuysa, "tek özellik" in bir adlandırma sorunu olduğundan ve adlandırma uygulaması ve kavram içerikleri arasında bir ayrım yapılması gerektiğinden söz etmektedirler. Örneğin, spaniel (bir köpek cinsi) tek biçimli bir sözcük olmasına rağmen ve uzun kuyruklu baştankara tek bir özelliği (bir kuş türü) içeren karmaşık bir ifadedir; her durumda temel düzey ulam üzerindeki ekstra özgüllük ansiklopediktir.

Ulamların hiyerarşik yapılanmasında, bilişsel psikologlar, dilbilimciler gibi bilim insanları önemli ve benzer çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar kendi içinde

ayrılara ve farklı savlara sahip olsa da insanların, bilişsel sistemlerinde neden sınıflandırmalara başvurduklarını açıklamaya çalışmaktadır. Kùltürler ve ortamlar belirgin bir şekilde farklılık gösterse de, sistemler dünya genelinde dikkat çekici bir şekilde aynıdır. Birçok durumda, nesneleri kullanan kùltürde faydacı değeri olmayan farklılıklar bulunmaktadır. Kimi toplumlarda sınıflandırmalar insanların hayatta kalmalarına yardımcı olan ve fayda sağlayan şeylerin evrimleşmesidir, kimi toplumlarda ise bu meraktan gelmektedir. Üstelik bilimsel sınıflandırmalarla da oldukça örtüşmektedirler. Hiyerarşik yapılanmanın çok çeşitli ve kùltürlerin karmaşıklığı üzerinde sabit olması, bunun bilişsel evrensel ve muhtemelen doğuştan olabileceğini akla getirmektedir.

2. 4 Yabancı Dil Öğretimi

2. 4. 1 Sözcük ve Kavram Öğretimi

20. yüzyılda dil öğretimi antropoloji, sosyoloji, psikoloji gibi farklı bilim dallarından ve alanlarından yararlanmıştır, bu yararlanmayı da sürdürmektedir. Dilbilimin kendi yöntem ve terminolojisini ödünç verdiği toplumdilbilim, ruhdilbilim ve bilişsel dilbilimin yaşayan dilleri öğretenlere ve öğrenenlere çok önemli katkıları söz konusudur. Kavramsal dil öğretiminde, öntür kuramını da kapsayan bilişsel dilbilimin katkısı göz ardı edilemez.

Bilişsel dilbilim, dilin ve zihnin çalışma sürecinde anlamın rolünü, kavramsal süreçleri, beden deneyimlerini ve bunların birbirleriyle nasıl kesiştiklerini araştıran dilbilim

alanıdır. Bilişsel dilbilimin temel dayanak noktası dilin kavramsallaştırma ve düşünce örüntülerini yansıttığı görüşüdür. Bu nedenle son yıllarda da bilişsel bakış açısıyla dil öğretimine yönelik çalışmalar ve araştırmalar artmış, dil öğretiminde ve özellikle söz varlığı geliştirmede bilişsel dilbilim ilke ve kuramlarından çokça yararlanılmaya başlanmıştır (Akkök, 2015: 16). Bu yüzden de yabancı dil ve ikinci dil öğrenme ve öğretme sürecindeki çalışmalarda yadsınamaz bir etkiye sahiptir. Yabancı dil öğretimi için temel düzey, metonomi ve metafor, şekil ve zemin gibi yeni bilişsel – deneyimsel erişim formlarını önermektedir ve bu yaklaşımlara dayanan bilişsel ağlar hakkında bilgi vermektedir.

Yabancı dil eğitiminde sözcük öğretiminin her zaman için önemli olması, araştırmacıları uzun zaman boyunca bununla ilgili çalışmalar yapmaya itmiştir. Bu bağlamda, sözcük sıklık listeleri oluşturulmuş ve bu listeler bazı genel sözlüklerde bile yer almıştır.

West (1953), İngilizce Sözcüklere Genel Bir Hizmet çalışmasındaki sözcük listelerinin yazılı metinlerden toplanan sözcük sıklık sayımına dayanmasına rağmen, bunun tek başına, zihindeki sözcük dağarcığı için yetersiz bir ölçüt olduğunun farkında olmuş, yaptığı bu liste bilgisayar verilerinde desteklense bile sonradan yaptığı eklemelerle bir dizi başka ölçüt sıralamıştır:

- Kapak
- Tanımlar ve sözcük-yapım için değer
- Biçimsel tarafsızlık derecesi
- Kullanılabilirlik (akla ilk ne gelir?)
- Öğrenme kolaylığı ya da zorluğu (Ungerer ve Schmid, 2006: 329 – 330).

Aslında bilişsel dilbilimciler için bu ölçütler tanındıktır, çünkü temel düzey ulamların tanımının farklı bir şekilde yorumlanmasıdır. Buradaki “kapak (cover)” teriminin tanımı, daha çok temel düzey ulam için yorumlanmaktadır. İkinci ölçüt, temel düzey ulamlarının sözcük oluşturma potansiyelleriyle ilgilidir ve üçüncü ölçüt ise morfolojik temelde ele alınmaktadır. Kullanılabilirlik ya da erişilebilirlik, temel düzey ulamlarının en önemli psikolojik ölçütüdür ve öğrenme kolaylığı da temel düzey ulamdaki sözcüklerin, çocukların ilk önce edindiği sözcükler olmasıyla ilgili gözleme dayanmaktadır. Bir başka deyişle, sıklık listelerini düzenleyenler, gerçekte, temel düzey öğeleriyle ilgili tercih ettikleri sözcüklerle sıklık listelerine erişim sağlamaktadırlar.

Temel düzeyin ulamlanması, doğru sözcük türlerini seçmede öğretmenlere ve ders kitabı yazarlarına yol gösterirken, öntür düşüncesi sözcük öğelerinin ve anlamlarının nasıl tanıtılacağına ilişkin seçimler için yararlı olabilir. Sözcük anlamları uzak örnekler yerine tipik örneklerle gösterilirse, kavranması daha kolay olan uzun süreli sezgiler, öntür ulamlama kuramı ile doğrulanır.

Ungerer ve Schmid (2006: 330), İngilizce öğrenen çocukların, kendi dillerindeki ve kültürlerindeki öntürlerle bağlantı kurarak “kuş” gibi bir sözcüğün anlamını daha çabuk kavrayacaklarını dile getirmektedirler. Öte yandan, İngilizce, Fransızca ve Almanca “ekmek” için sırasıyla “bread, pain, brot” gibi yüzeysel olarak karşılık gelen sözcüklerin altında yatan öntürler arasındaki farklılıklar, kültürlerarası farkındalık düzeyini artırmak için iyi bir fırsat sunmaktadır. Resimli ya da basit çizimli görseller için ulamların prototipik örneklerini tercih etmek üzere, öntürlerin belirginliği, ders kitaplarındaki uzun süreli uygulamalara da yansımıştır.

Dil öğretiminde, kabul edilen diğer bir görünüm, sözcüklerin soyut bir şekilde öğrenilmemesi, doğal iletişimde kullanıldığı gibi içeriğe, yani bağlama gömülmesi gerektiğidir. Yine de, doğal bir bağlamda her sözcüğü tanıtmak ve uygulamak çok zaman alan bir işlemdir. Sözcük öğelerini hatırlamak için iyi bir yol olan uygulamalı deneyime dayanarak, ilgili anlamların sözcüksel alanlarındaki sözcüklerinin toplanarak uzun bir geleneği oluşturmalarının nedeni budur. Bilişsel ağlar hakkında ortaya çıkan sonuçlardan sonra, sözcüksel alanların başarılı bir şekilde kullanıldığı açıktır, çünkü bunlar zihinsel sözlüğümüzü biçimlendiren yolu yansıtmaktadırlar. Sözcük alanlarının, birçok yapısalcı dilbilimci tarafından savunulduğu gibi, belirli sözcük sınıflarıyla (adlar, eylemler, niteleyiciler) sınırlı olmadığı, ancak anlamsal olarak ilişkili olan tüm öğeleri bir araya getiren sözcük sınıflarından kapsamlı olmaları bir koşuldur.

Acat (2003: 171), kavramları nesne ve olayları tanıtmak amacıyla kullanılan etiketler olarak tanımlamış, sözcükleri de bu etiketlerin dilsel formda gösterimi olarak belirtmiştir. Yani kavramlar sözcüklerle biçimlendirilmektedir. Bir bilgi formu ve öğrenme ürünü olarak görülen kavramlar, obje ve olayları ortak ve değişebilen özelliklerine göre grupta kullanılarak bir ulamdır. Örneğin nesneler adlarla, süreçler eylemlerle, nitelik gösteren kavramlar sıfatlarla gösterilmektedir.

Yabancı dil öğretiminde, sözcükleri öğrenme kavramlar aracılığıyla olmaktadır. Bu da dili öğrenmeye başlarken, tıpkı kavramları yeni edinen ya da edinmeye başlayan bireyler gibi bir yol izleneceğini göstermektedir.

Bir sözcüğü bilmek için gereken bilgi nasıl elde edilir? Çocuklar ilk sözcüklerini öğrenirken, öğrendikleri bu sözcükleri tipik olarak etiketleme için kullanmaktadırlar.

Yani sözcükleri kavramlarla eşlemektedirler, örneğin “köpek kavramının bir adı vardır: köpek veya kuçu.” Ancak dört bacaklı hayvanların tümü köpek değildir. Bazıları kedi olabilir. Bu nedenle çocuk sadece kedileri dâhil etmek için değil; başkalarının köpeklerini, oyuncak köpekleri ve hatta diğer insanların köpeklerini ve köpek resimlerini de içerecek şekilde köpek kavramını ne kadar genişletebileceğini öğrenmek zorundadır. Bu da bir sözcük dağılımı edinmenin sadece etiketlemek için değil, becerileri sınıflandırmak için de gerektiğini göstermektedir. Sonrasında çocuğun elma ve köpek gibi alt düzey terimler yerine meyve ve hayvan gibi üst düzey terimleri kullanabileceğini anlaması gerekmektedir. Bu ulamlar altında başka kelimeler ve kavramları eşleştirmeye başlayacaktır. Bu da karmaşık bir sözcük ağı içerecektir. Örneğin siyah – beyaz, el parmakları ve ayak parmakları, aile ve erkek kardeş gibi öğeleri birbirine bağlayacaktır. Ağ oluşturma tüm etiketleri ve kavramları birbirine bağlar ve yeni sözcüklere (ayrıca eski sözcüklerin yeni anlamlarına) maruz kalındığı sürece devam eder; bu da hayat boyu sürer. Yeni bir sözcük öğrenen ikinci dil öğrencisinin ise sözcüğü doğrudan anadilindeki eşdeğeri ile eşleştirerek sözcükler arasındaki ağ oluşturma sürecini kısaltması olasıdır. Bu nedenle Almanca konuşan bir öğrencinin, İngilizcedeki "masa (table)" sözcüğünü, doğrudan masadan masa kavramına bir bağlantı oluşturarak öğrenmek yerine Dil1 eşdeğerine (Tisch) bir bağlantı kurarak öğrenmesi olasılığı daha yüksektir. Dil1 sözcüğü, hedef kavram için bir adım taşı olarak görülür (Chen, 2009: 95 – 96).

Ungerer ve Schmid (2006: 30), Green Line’ın yaptığı ve sınıf sözcükleri olarak adlandırdığı çalışmasındaki sıklık filtreli sözcüklerin, ilk bakışta tür ve parça –bütün ilişkisine dayanarak sözcüksel alanların bir dengesi olduğunun görülebildiğini ve bunun yanıltıcı olduğunu belirtmektedir. Bunun nedeni ise taksonomik olarak belirtilen

sözcüklerin (HAYVAN, GİYSİ, MOBİLYA, SPOR vb.) aynı zamanda partonomik (parçasal) olabilecekleridir. Örneğin hayvan ulamında tanıtılan birçok hayvan çiftlik hayvanlarıdır. Bu gibi nedenlerden dolayı, aslında, deneyimli ders kitabı yazarları, tür ilişkilerine geçmeden önce parça – bütün bağlantılarının tüm olasılıklarını tüketerek sözcükleri tanıtırlar. Üst düzeylerin sadece birkaç türü (örneğin meyve, sebze, oyuncak gibi...) erken tanıtılırken, ulam etiketi olarak kullanılan üst düzey kavramlar için sözcükler (hayvan, vücut, ev vb.) öğretimin ilk yılında partonomik modeller içinde zaten mevcuttur. Diğer üst düzeyler, özellikle soyut kavramlar, yalnızca temel düzeydeki sözcük olasılıkları tükendiğinde ortaya çıkmaktadırlar.

Bir nesne aynı zamanda birden fazla ulama ait olabilir. Örneğin bir kurt köpeği HAYVAN, KÖPEK, YAVRU KÖPEK vb. ulamlarının altında listenebilir veya farklı ulamları oluşturabilirler. Ancak bu nasıl belirlenebilir? Bu soru için “temel düzey” terimini kullanmak yanlış olmaz. İnsan zihni nesneleri en kolay düzeyde tanır ve bilir. Bu düzeydeki ulamlara temel düzey ulamlar denir. Temel düzey ulamlara dayanarak ortaya çıkan sözcükler, temel düzey sözcük dağarcığına gider. Bu sözcükler, onları diğer sözcüklerden ayırt etmeye yardımcı olan en belirgin özellik demetlerini paylaşırlar:

Yüksek kullanım sıklığı ve günlük iletişimde en yaygın kullanılan öğeler. Temel düzey sözcüklere odaklanıldığında, kavramlar daha etkili ve verimli bir şekilde hatırlanabilir, diğer öğrenme aktiviteleri için bu sayede daha fazla zaman kazanılabilir (Chen, 2009: 97).

Alt ulamlar sıradan öğrenciler için kabul edilebilir, ancak bunlar özel amaçlı dil öğretimlerinde önemli olacaktır. Söz gelimi yabancı bir bitki bilimci ya da hayvan bilimci için bir sözcük dersinde sadece ağaç, çiçek, at ya da böcek gibi temel düzey

terimler değil, aynı zamanda terminolojik ağlarla ilgili de sözcük ve bilgiler yer almaktadır. Örneğin duygu kavramlarını ifade eden sözcüklere erişimin kolaylaştırılması söz konusu olduğunda birçoğu kavramsal metaforlara dayanan bilişsel – dilsel sezgi, dil öğretim amaçları için kullanılabilir.

Dil öğretiminin öğrenme hedeflerine (tercihen iletişimsel ve kültürler arası yetkinlik hedeflerine), öğrenme stratejilerine, öğretim yöntemlerine (eylem odaklı ve öğrenen merkezli yöntem için açık bir ön yargıya) odaklanması gerektiği yaygın olarak kabul edilmektedir. Bu anlayışta göz ardı edilen şey, uygun bilişsel erişim rotalarıyla desteklenirse, öğretme stratejilerinin daha başarılı olacağıdır, çünkü bunlar bilişsel dilbilim araçlarıyla araştırılabilir ve tanımlanabilirler. Bunu göz önüne alarak bilişsel dilbilimin bulgularını dikkate alan modern bir yabancı dil öğretim kuramı aşağıdaki satırlarda inşa edilebilir ve bu üç unsuru öğrenme paradigmasında birleştirmek genel olarak yabancı dil öğretimi için yararlı olabilir. (Ungerer ve Schmid, 2002):

- Hedef (goal): İletişimsel ve özellikle kültürler arası yetkinlik.
- Yöntem (method/strategy): Eylem odaklı, öğrenen merkezli
- Erişim (access): Prototip, temel düzey, şekil – zemin, gestalt aracılığıyla bilişsel – deneyimsel erişim rotaları (yolları) .

Yeni öğrenilen bilgiler, zihindeki anlam ağlarına alınmaktadır. Anlam ağlarında kavramlarla ilgili çeşitli bilgi ve deneyimler bulunmaktadır. Bunlar da bireyin eski bilgilerini ve zihin yapısını oluşturmaktadır. Birey aldığı yeni bilgileri, eski bilgilerle şekillendirip zihninde çeşitli düzenlemeler yapar. Bu süreçte de kavramlar büyük role sahiptir. Birey öğrendiği kavramları zihnindeki bu ağ modelinde sınıflandırır.

Kavramlarla ilgili özelliklerin bilinmesi, onların öğrenilmesi ve öğretilmesinde son derece önemlidir. Bundan başka kavramların öğrenilmesinde zaman, bellek, kavram geliştirme stratejisi, dil, kültür ve gelişim gibi etkenlerin de söz konusu olduğunu belirtmek gerekir.

Uzun yıllar boyunca kavram öğrenimine yoğunlaşılmışsa da son zamanlarda, kavram öğretimiyle ilgili çalışmalar da çokça yapılmaktadır. Anlamli ve kalıcı bir öğrenmenin gerçekleşmesi için kavram öğretimi de önemlidir. Öğrencilerin kavramları tam olarak öğrenebilmeleri için tek bir öğretim yöntemine bağı kalmadan değişik öğretim yöntemlerinin kullanılması şarttır. Kavram öğretimiyle ilgili bu yöntemler daha çok diğer alanlarda (fen bilgisi, coğrafya vb.) çalışılmıştır. Az sayıda anadili ve yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanlarında bu çalışmalardan bulunmaktadır. Ancak kavram öğretiminde geleneksel yöntemlerin çok etkili olmadığı belirtilmektedir. Eski yöntemde kavramı anlatan sözcüğü verme, kavramın sözel tanımını yapma ve tanımın anlaşılması için kavramla ilgili nitelikleri belirtme özellikleri, özellikle soyut kavramların sözel tanımlarının yapılması oldukça güçtür. Ancak günümüzde yeni kavram öğretim yöntemlerinin uygulanmasıyla kavramlar daha somut hale getirilmeye başlanmıştır. Clark (1999)'a (Akt. Baysarı, 2007) göre geleneksel kavram öğretimi dört aşamada gerçekleşmektedir:

- Kavramın sözcük olarak tanımının yapılması
- Kavram kapsamına giren örneklerin verilmesi
- Kavram kapsamına girmeyen örneklerin verilmesi
- Kavramın farklılıklarının ortaya konulması

Yeni yöntemde öğrencinin kavramı en iyi anlatan örneklerden hareketle bir genellemeye ulaşması hedeflenmektedir. Bu yöntemde öğrencinin kavrama dâhil birçok örneği incelemesi, tanımlayıcı nitelikleri bulması ve genellemeye gitmesi sağlanmaktadır. Böylece gereğinden fazla veya az genelleme önlenmeye çalışılır. Buna göre;

- Kavramı en iyi anlatan örnekleri kullanılması
- Kavram kapsamında olmayan örnekler ile kavramın farklı özelliklerinin bulunması sağlanmaktadır.

Böyle bir kavram öğretiminin sağlanması için de anlam çözümleme tabloları, kavram ağları, kavram haritaları ve kavram karikatürleri gibi kavramı öğretimine öncelik veren yöntemler kullanılmaktadır (Baysarı, 2007: 27 – 29).

Yabancı dil ve anadili olarak Türkçe öğretiminde kavram haritalarından (ve çeşitlerinden) sıkça yararlanılmaktadır. Özellikle başlangıç düzeyinde, somut sözcüklerin veya renklerin öğretiminde kullanılabilir.

Sözcük öğrenmede karşılaşılan en büyük sorunlardan biri sözcüğün soyut olmasıdır. Çünkü sözcüğün oluşturduğu anlam ağı, kişinin zihninde yer almadıkça sözcüğü de bu soyutluktan kurtarmak zor olacaktır. Bireyin kavramsal yapıyı edinmesiyle sözcüklerin anlamları anlaşılmaktadır. Bir nesneyi bilmek, onun kavramını doğru ve net bir biçimde edinmiş olmak demektir. Bu da o konuda daha önce sağlam algılar, zihinde birtakım işlemler görerek “kavram” haline gelmekte ve daha sonra zihinsel süreçler içerisinde birer gereç olarak kullanılmaktadır (Çeliköz, 1998: 73).

Acat (2003: 177) da bir sözcüğü bilmek ve kullanmak arasında fark olduğunu, sözcüğün anlamının ve sesletiminin bilinmesinin sözlü dilde bir sorunun çözümü için kullanabileceğini göstermediğini belirtmektedir.

Özyürek (1983: 347 – 348) de kavramın sözcükten farklı olduğundan söz ederek bir sözcüğün her zaman bir kavramı simgelemediğini, o sözcüğün kavramının olması için gerekli olan etiketi simgeleyebildiğini belirtmektedir. Sözcüğün öğrenilmiş olması kavramın da edinildiği anlamına gelmemektedir. Örneğin “bardak” gibi bir sözcüğü çok iyi sesletip okuyabilir, ancak ne olduğunu, ne işe yaradığını bilmeyebilirsiniz. Nedeni bu kavramla ilgili yaşantınızın ya da deneyiminizin olmamasıdır.

Sözcük öğretiminin anadili veya yabancı dil olarak Türkçe eğitiminde ayrı bir yeri vardır. Çünkü bireyin kullandığı ya da kullanmasa bile bildiği sözcükler onun sözcük dağarcığını oluşturmaktadır. Bu da onun anlama ve anlatma yeteneğini etkilemektedir (Büyükkız ve Hasırcı, 2013: 148).

Barın ve Öztürk (2003: 311 – 312; 2018: 84 – 100) Türkçenin genel sözvarlığının yeteri kadar ve sağlıklı bir biçimde belirlenememiş olmasının, hem anadili hem de yabancı dil olarak Türkçe öğretimindeki temel söz varlığı bağlamında büyük bir sorun yarattığını, yabancılara Türkçenin öğretimi kitaplarının çoğunda yapay dil bir dil kullanımının söz konusu olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle temel söz varlığını belirlemede doğal dil temel alınmalıdır. Sadece yazılı kaynaklara başvurmak doğal dilin temel söz varlığına ulaşmak için yeterli değildir. Yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde hangi düzeyde hangi sözcüklerin öğretilmesi gerektiği ve bu sözcüklerin nasıl oluşturulacağı konusunda yeterli ve geniş çaplı araştırma olmamasının ders kitaplarına da yansıdığı

görülmektedir. Türkçenin temel söz varlığının yeterince belirlenememiş olması yabancı dil olarak Türkçe eğitimi açısından önemli bir eksikliktir ve bu konudaki çalışmalara acil ihtiyaç olduğunu görülmektedir.

Sözcük öğrenme ve öğretme, bir sözcüğün sunulma biçimine büyük ölçüde bağlı ve bağlantılı olan bir anlamlandırma ve içselleştirme döngüsüdür. Öğrencilerin öğrenme yükünü azaltmak ve öğrencilerin sözcük dağarcığını hızlı ve verimli bir şekilde büyütebilmeleri için öntürlere, aile benzeşmelerine ve temel düzey ulamlara dayanan bilişsel bir yaklaşım bu anlamda değerli bir girişimdir.

3. YABANCILAR İÇİN HAZIRLANMIŞ TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDAKİ KAVRAMLAR VE KAVRAM ALANLARI

3.1 Veri Toplama ve Çözümleme

Yabancılar için hazırlanan Ankara Üniversitesi TÖMER Hitit ders kitaplarındaki kavramların sınıflanması, niceliksel ve niteliksel bulgularının betimlenerek karşılaştırılmasına yönelik olarak yapılmış bu çalışmada, Hitit temel (A1 – A2), orta (B1) ve yüksek (B2 – C1) ders kitaplarındaki okuma metinlerinde yer alan sözcüksel veriye dayanmaktadır. Çalışma kitapları ve diğer etkinlikler ve becerilerde yer alan sözcükler çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Bu çalışmada değerlendirilen A1 – A2, B1 ve B2 – C1 kitaplarına ilişkin sözcüksel veri tabanı öncelikle soyut ve somut üst düzey ulamlardan oluşan listeye (yiyecek, içecek, sebze, meslek, eşya, taşıt, spor, hayvan, hastalık, suç) göre sınıflanmış ve bu süreçte Microsoft Excel programından yararlanılarak nicel ve nitel bulgular değerlendirilip sözcüksel çeşitlenmenin en az ve en çok olduğu ulamlar incelenmiştir. Sınıflamada özel adlar (kişi, yer vb.), eylemle beraber kullanılan adlar, deyimlerde ve kalıp sözlerde yer alan adlar, yan veya mecaz anlamıyla metne dâhil olmuş adlar bu sornacadaki ulamlara ait olsalar bile yer verilmemiştir. Söz konusu bu kitaplardaki ad ulamına ait birimler birer kavram olarak bu çalışmanın veri tabanını oluşturmuştur. Çalışmada öntür kuramının genel çerçevesi ile ilişkili olarak kavramların bir dizgeyle ulamlaştırılması ve kavram alanlarına göre dağılımlarının betimlenmesi amaçlanmıştır

3.2 Niceliksel ve Niteliksel Gözlemler

Bu bölümde veri tabanı dikkate alınarak ulam içi yapıların önemli bazı noktalarına değinilecektir. Ulam içinde dikkat çeken öge ya da düzeylerden söz edilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca elde edilen verilerin sayısal açıklaması yapılacak, verinin çözümlenişi ile ilgili bilgi verilip grafikler üzerinden sayısal değerleri açıklanacaktır. Niceliksel ve niteliksel gözlemler, okuyucu ve araştırmacı açısından kolaylık sağlaması için birleştirilmiş, ulamların iki açıdan da aynı anda ele alınması sağlanmıştır.

Kitaplarda öntürleri bulunmayan SEBZE, HASTALIK ve SUÇ ulamlarının içerdiği ögeler de oldukça azdır. Ancak bu okuma metinlerinin içeriğindeki sözcüksel veriye aittir. Kitapların geneline bakıldığında söz konusu durumların değişebileceği unutulmamalıdır.

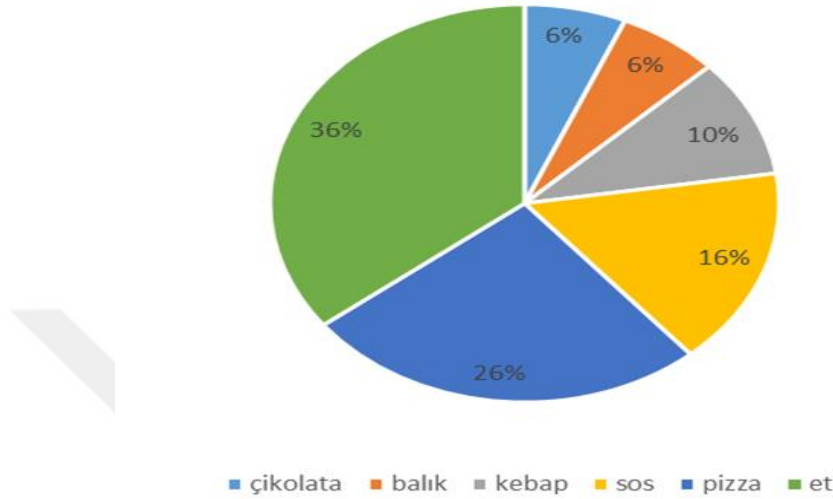
Değerlendirmelere başlamadan önce çalışmada karşılaşılan olumsuz ve beklenmeyen durumlardan söz etmek gerekmektedir. Öncelikle belirlenen ulamlar kapsamında, bazı ulamlar için yeterli ögeye ulaşamadığını belirtmek gerekir. Örneğin HASTALIK ve SUÇ ulamlarına ait sıklıkla ortaya çıkan örnekler yer almamaktadır. Özellikle SUÇ ulamına ait neredeyse herhangi bir sözcüksel veriye de rastlanamamış, kitapların genelinde bu ulama ait kavramsal olarak örnekler de yok denecek kadar azdır. HASTALIK ulamında ise daha çok psikolojik rahatsızlıklarla ilgili sözcüksel veriye rastlanmıştır. SEBZE ulamında da sıklıkla karşılaşılan örneklere rastlanmamaktadır. Bu ulama ait ögeler de çeşitlenmemektedir.

İÇECEK ve HAYVAN ulamları ise görece olarak az da olsa sözcüksel veriye sahiptir ve sıklıkla görülen örnekleri vardır. Örneğin İÇECEK ulamında neredeyse su kavramına rastlayamamaktayız, çünkü kitaplardaki okuma metinlerinde su kavramı içecek anlamında değil; kullanılan, tüketilen ya da genel anlamıyla bir madde olarak geçmektedir. Dolayısıyla İÇECEK ulamı içerisinde, “sıvı besin” anlamı olmadığı için değerlendirilememiştir. Üç kitapta da MESLEK ve EŞYA ulamı sözcüksel veri çeşitliliğiyle gerçekten dikkat çekmektedir. Bu iki ulam geniş bir yelpaze sunmaktadır.

Ulamlarla ilgili bahsedilmesi gereken bir diğer konu ise kavramların çeşitliliğidir. Bir başka deyişle alt düzey kavramların oldukça fazla olmasıdır. Ancak verileri değerlendirirken alt düzey kavramları, temel düzey içerisine dâhil ederek bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır.

3. 2. 1 Yeni Hitit 1

3. 2. 1. 1 YİYECEK

Grafik 1: *Hitit 1- Yiyecek ulamında en sık görülen kavram*

Hitit 1'deki YİYECEK ulamı genel olarak sözcüksel çeşitliliğe sahip bir ulamdır. Alt düzey kavram bakımından da oldukça zengin bir görünüm sergilemiştir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere bu ulamın, en sık görülen örneği *et* olarak yer almaktadır, en fazla dağılıma sahip olan öğedir. Onu *pizza* ve *sos* takip etmektedir. Belirtmekte fayda vardır ki *beyaz et*, *kırmızı et*, *koyun eti*, *yağlı et* gibi alt düzey kavramlar *et*; *karışık pizza*, *Akdeniz pizza*, *sucuklu pizza* gibi alt düzey kavramlar *pizza*; *soya sosu*, *kremalı sos* gibi kavramlar da *sos* temel düzey kavramı kapsamı içerisinde değerlendirilip çalışmanın bütünlük halinin bozulmaması sağlanmaya çalışılmıştır. Böylelikle *et* %36'lık bir oranla Hitit 1'deki okuma metinlerinde YİYECEK ulamında sıklıkla karşımıza çıkan öğe olmaktadır. %26 ile *pizza* onu takip etmektedir.

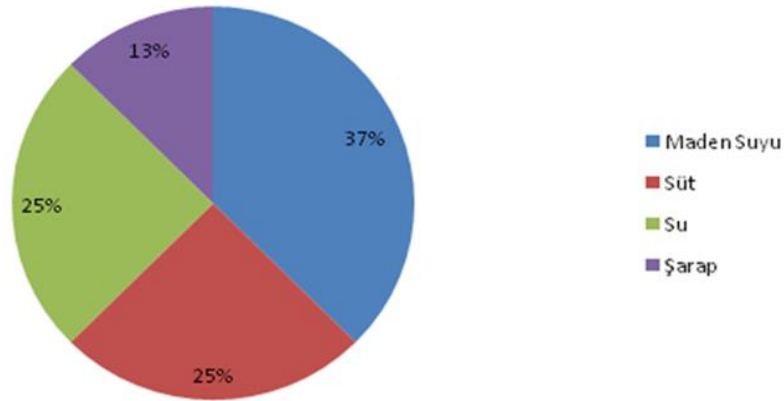

Bu ulam ve diğer ulamlarla ilgili belirtilmesi gereken bir diğer nokta da verilerin analizi sırasında aynı ve kısıtlı sayıda yer alan öğelerin tekrarına yer verilmemiş olmasıdır. Söz gelimi %6'lık çıkan dilimlerde çikolata ve balık öğesi yer almaktadır. Ancak bu ulamın genelinde sayısı iki, üç ya da 4 olan 4 – 5 tane öğe varsa bunlardan maksimum üçer tane alınmaya çalışılmıştır. Kalabalık olan ya da yeteri kadar verisi olan ulamlara *bir* sayısı neredeyse hiç dâhil edilmemiştir. Zira kitapta bir değerinde olan onlarca öğe bulunmaktadır.

Bu ulamda yer alan kavramlar şöyledir: kiraz, muz, üzüm, simit, yumurta, tereyağı, köy peyniri, karışık pizza, zeytinsiz (pizza), zeytinli pizza, dört mevsim (pizza), Akdeniz (pizza), sucuklu pizza, sosisli yemek, tatlı, *et*, koyun eti, beyaz et, meze, jambonlu yemek, kırmızı et, yağlı et, kebab, pirinç, soya sosu, *yağ*, tereyağlı sos, peynir, yoğurt, patlıcan yemeği, çiğ balık, yeşil hardal, makarna, spagetti, *pizza*, salamlı yemek, kremalı sos, nohut, cips, limon, süt kreması, çilek, püre, süt ürünü, çikolata, bisküvi, *sos*, *balık*.

Bu ulam, okuma metinlerinde alt düzey olarak oldukça zengin bir kavram görünümü sergilemektedir. Alt düzey kavramları çeşitli olan bazı yiyecek kavramları, temel düzeyde birleştirilip daha sade ve anlaşılır bir analiz biçimine getirilmiştir. Bu ulamdaki kavramların hepsi değerlendirmeye alınmamış, çokça tekrarlayan birimler ulam altına sıralanmıştır.

3. 2. 1. 2 İÇECEK

Grafik 2: *Hitit 1 - İçecek ulamında en sık görülen kavram*

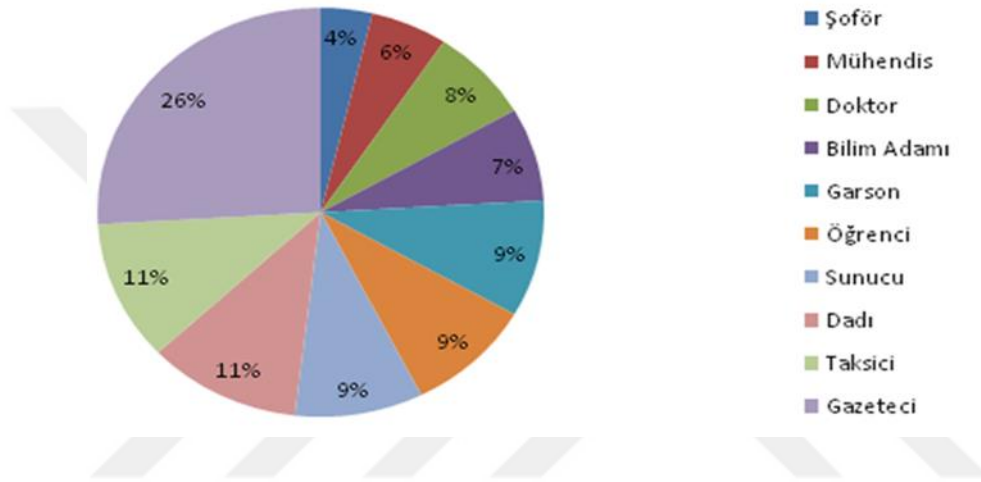
Okuma metinleri temel alınarak İÇECEK ulamının geneline bakıldığında, farklı ve zengin bir sözcüksel veriye rastlanılmamaktadır. Sıklık bakımından bir sonuca ulaşılmışsa da bu kalabalık ve sık bir sözcük yarışından elde edilememiştir. Bu ulamda %37 ile maden suyu sık bir görünüm sergilemektedir. Ulamdaki veri az olduğu için burada *bir* değerli olarak yer alan öğelerden de şarap görülmektedir. Kavramlar şöyledir: alkol, kola, şarap, buzlu maden suyu, limonlu maden suyu, buzsuz maden suyu, süt, su.

3. 2. 1. 3 SEBZE

Bu ulamda sıklıkla görülen örnek olmadığı gibi sözcüksel verinin de yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Elbette bu, okuma metinlerini dışına çıkıldığında farklı sonuçlar verebilir, ancak incelediğimiz metinlerde bu ulama ait yeterli veriye

rastlanılmamıştır. Bu ulamdaki öğeler şöyledir: patates, fasulye, acı biber, patlıcan. Yemek ulamında yer alan kimi sebze yemeklerindeki sebze adları da bu ulama dâhil edilmiş, ancak yine de yeterli sonuca ulaşamamıştır.

3. 2. 1. 4 MESLEK

Grafik 3: *Hitit 1 - Meslek ulamında en sık görülen kavram*

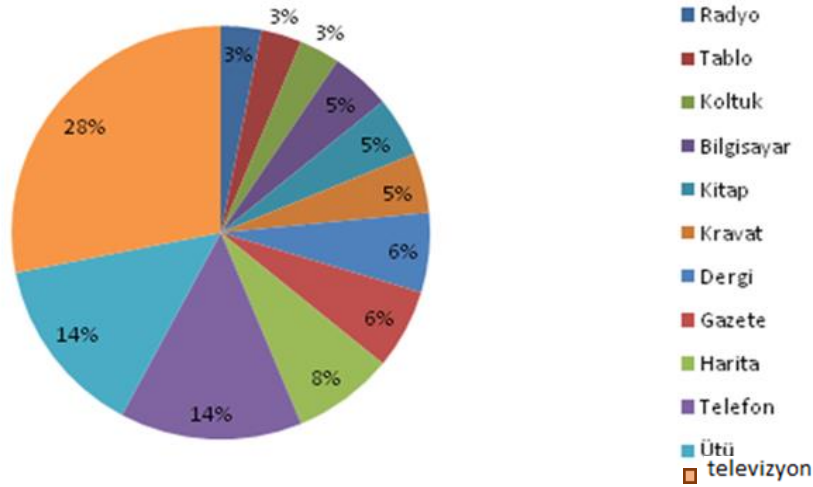
Tüm kitaplarda olduğu gibi, bu kitapta da MESLEK ulamına ait oldukça çeşitli öğelerle karşılaşmıştır. Burada okuma metnindeki çeşitli meslek gruplarının yaptıkları çalışmalar ya da işlerden bahsedilmesinin, MESLEK ulamına ait sözcüksel çeşitliliği sağladığını belirtmek yanlış olmaz. Yukarıda da görüldüğü üzere %26 ile *gazeteci* bu ulamın en sık karşılaşılan örneğidir. Onu, %11 ile *dadı* ve *taksici* takip etmekte, bu ulamın en az görülen kavramı %4 ile *şoför* olmuştur. Başlangıç kitabında sık görülen kavramların, öğretmen ya da öğrenci olması beklenilse de okuma metinleri bu konudaki beklentileri değiştirmektedir. Bu ulamda da alt düzey kavramlar mevcut olup bütünlük

açısından temel düzey kapsamına alınmışlardır. Tekrarlayan sayıda öğelere de görüldüğü üzere üç kez yer verilmiştir.

Bu ulama ait öğeler şöyledir: garson, çiçekçi, doktor, dişçi, hemşire, öğretmen, mimar, öğrenci, doktora öğrencisi, mühendis, bankacı, üniversite öğrencisi, avukat, emekli, ressam, politikacı, müzisyen, gazeteci, usta gazeteci, bayan taksici, diplomat, oyuncu (sinema), devlet sanatçısı, sunucu, moda tasarımcısı, manken, bilim adamı, pazarlama direktörü, futbolcu, eleman satış elemanı, halkla ilişkiler uzmanı, inşaat mühendisi, şoför, kadın güvenlik görevlisi, erkek hemşire, erkek aşçı, dadı, elektrik teknisyeni, çocuk gelişimcisi, profesör, muhabir, psikolog, hamburgerci, kemancı, taksici, sütçü, uzman, kuaför, kadın şoför, kravat satıcısı, harita (mühendisi), fotoğrafçı(lık), sanatçı, taksicilik.

Bilinen ve yaygın olan kavramlar dışında, daha spesifik ve alt düzey olarak yer kavramlar da mevcuttur. Örneğin MESLEK ulamı altında sanatçı temel düzeyine ait alt bir kavram olan *devlet sanatçısı*, değerlendirmede bütünlük sağlaması açısından, sanatçı temel düzeyine dâhil edilmiştir. Söz gelimi *bayan taksici*, taksici temel düzeyi kapsamında değerlendirilmiştir.

3. 2. 1. 5 EŞYA

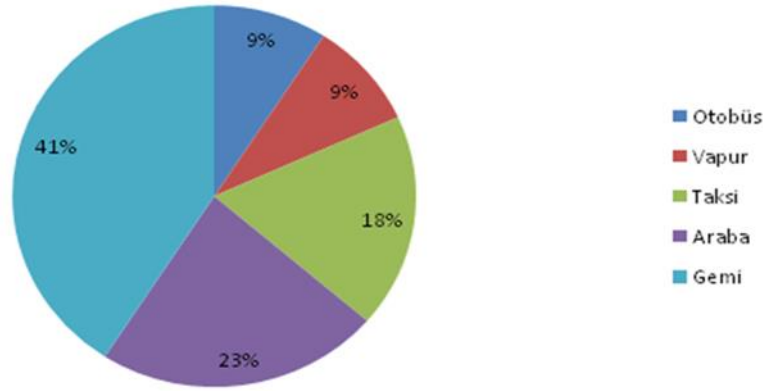
Grafik 4: *Hitit 1 – Eşya ulamında en sık görülen kavram*

Bu ulam da tıpkı MESLEK ulamı gibi sözcüksel öge çeşitliliğine sahiptir. Ayrıca bu veriler elde edilirken, başka ulamlara da rastlanılmıştır. Özellikle KIYAFET ulamına ait oldukça fazla kavram göze çarpmaktadır. Bu bağlamda sözcüksel olarak kıyafet kavramına rastlanılmışsa bile bu düzenlilik açısından ulama dâhil edilmemiş, ancak kıyafet üst düzey ulamının altına sıralanabilecek birtakım kavramlar liste içerisine alınmışlardır.

Grafikten anlaşılacağı üzere bu ulamda en fazla sıklığı *televizyon* sergilemektedir. %28’lik bir dağılıma sahiptir. *Ütü* ve *telefon* %14 ile onu takip etmektedir. %8’lik bir dilimle *harita* da onları takip etmektedir. Aslında burada dergi ve kitap gibi basılı şeyler de EŞYA ulamına dâhil edilmiştir; çünkü “okul eşyaları” da EŞYAlar ulamının kapsamındadır, EŞYAlara gönderim yapmaktadır. Günlük hayatta *EŞYA* olarak adetmediğimiz çok az şey söz konusudur.

Bu ulama ait öğeler şu şekildedir: harita, telefon, radyo, tablo, enstrüman, bilgisayar, mobil telefon, plazma televizyon, cep telefonu, ütü, tel dolap, odun sobası, kömür ütüsü, siyah-beyaz televizyon, elektrikli ütü, pantolon, yatak, elbise, televizyon, gazete, keman, kitap, kavanoz, kapak, gömlek, çanta, ayakkabı, topuklu ayakkabı, çorap, mum, önlük, kurdele, karatahta, tebeşir, dergi, kravat, fotoğraf makinesi, buzdolabı, kase, çatal, çorba kaşığı, bardak, robot (mutfak), bavul, koltuk.

3. 2. 1. 6 TAŞIT

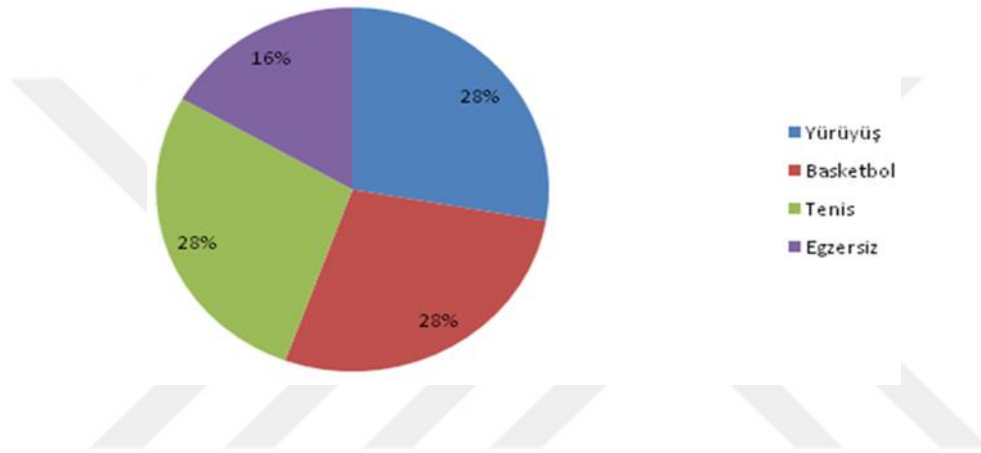
Grafik 5: *Hitit 1 – Taşıt ulamında en sık görülen kavram*

Bu ulam sözcüksel olarak çok fazla bir çeşitlilik sergilememiştir, ancak sıklıkla karşılaşılan kavram *gemi* olmuştur. %41’lik bir rakamla *gemi* bu ulamın en sık görülen örneğini oluşturmakta, onu %23 ile *araba* takip etmektedir. Dolmuş, taksi, uçak gibi kavramlar da bu ulamda mevcut olup değeri 1 olduğu için grafiğe dâhil edilmemiştir. Bu kitaptaki bazı okuma metinlerinde *geminin* sıklıkla yer alması onu, bu ulamda en fazla görülen kavram yapmıştır.

Bu ulama ait ögeler şöyledir: otobüs, dolmuş, vapur, fayton, araba, hava taksisi, metro, gemi, tren, otomobil, taksi, motosiklet, uçak, bisiklet.

Burada da, bazı alt kavramlar temel düzeye kapsamına alınmıştır. Örneğin *yolcu gemisi*, gemi kavramına dâhil edilmiş, çok farklı görünümünün önüne geçilmiştir.

3. 2. 1. 7 SPOR

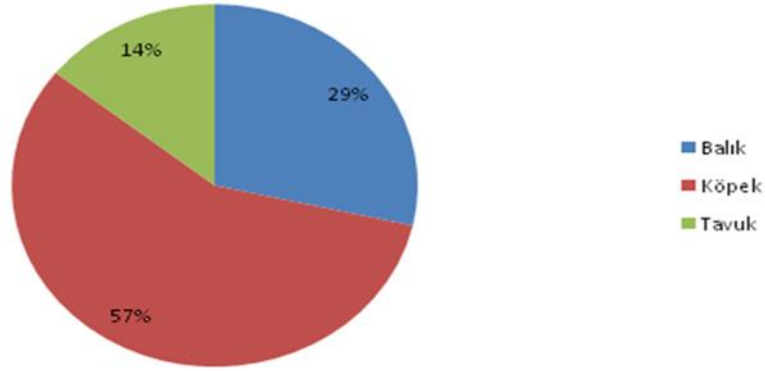

Grafik 6: Hitit 1 – Spor ulamında en sık görülen kavram

Bu ulamın görüldüğü üzere sıklıkla görülen üç örneği vardır. %28’lik dağılımı tenis, basketbol ve yürüyüş paylaşmaktadır. Egzersiz ise %16 ile ikincidir. Burada çokça kavram göze çarpmadığı için yer bir değerli kavramlardan *yürüyüş* grafik değerlendirmesine dâhil edilmiştir; ancak amatör dağcılık, paraşüt (yapma), futbol, sörf, av gibi bir değerli diğer ögelere grafikte yer verilmemiştir.

Bu ulamlar şu şekildedir: amatör dağcılık, yürüyüş, paraşüt (yapma), egzersiz, futbol, basketbol, sörf, av, balık (tutma).

3. 2. 1. 8 HAYVAN

Grafik 7: *Hitit 1 – Hayvan ulamında en sık görülen kavram*

Diğerlerinin aksine, Hitit 1 okuma metinlerinde geçen HAYVAN ulamına ait ögeler SPOR ve TAŞIT ulamı gibi oldukça sınırlıdır. Yukarıdaki grafikte de göreceğiniz gibi bu ulamda %57 ile *köpek* ögesi en sık görülen örnektir. Tekrarlayan öge bakımından dikkate değer olsa da sözcüksel çeşitlilik zayıf bir görünüm sergilemektedir. Bu kavramlar şunlardır: tavuk, inek, kuş, köpek, at, balık, ıstakoz

3. 2. 1. 9 HASTALIK

Bu ulam kavramsal açıdan çeşitlilik sergilese de sıklık bakımından yeterli değildir. Bu yüzden bu ulamda en sık görülen örnekler yalnızca Hitit 3'te görünmektedir. Ayrıca HASTALIK olarak addettiğimiz kavramlar genel olarak ruhsal rahatsızlıkları ifade etmektedir. Hitit 1'de HASTALIK olarak ele aldığımız kavramlar şöyledir: grip, kanser, AIDS, mide bulantısı, bağımlılık, sivillece.

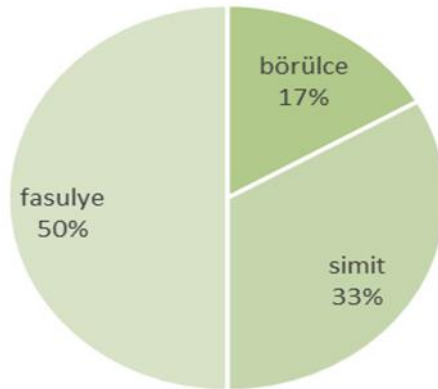

3. 2. 1. 10 SUÇ

Çalışmada yeterince veriye sahip olamayan ulamdır. Bu ulama ilişkin okuma metinlerinden toplanılan verilere sadece Hitit 2’de rastlanılmıştır. Ancak elde edilen bu veriler sıklık sergileyecek kadar güçlü ve tekrar eden öğelere sahip değildir. Bu açıdan bu ulam, bu kitaplardaki okuma metinlerinde neredeyse *yoktur*. Hitit 1 kitabındaki okuma metinlerinde SUÇ ulamına ait olabilecek herhangi bir kavrama rastlanılmamıştır.

3. 2. 2 Yeni Hitit 2

3. 2. 2. 1 YİYECEK

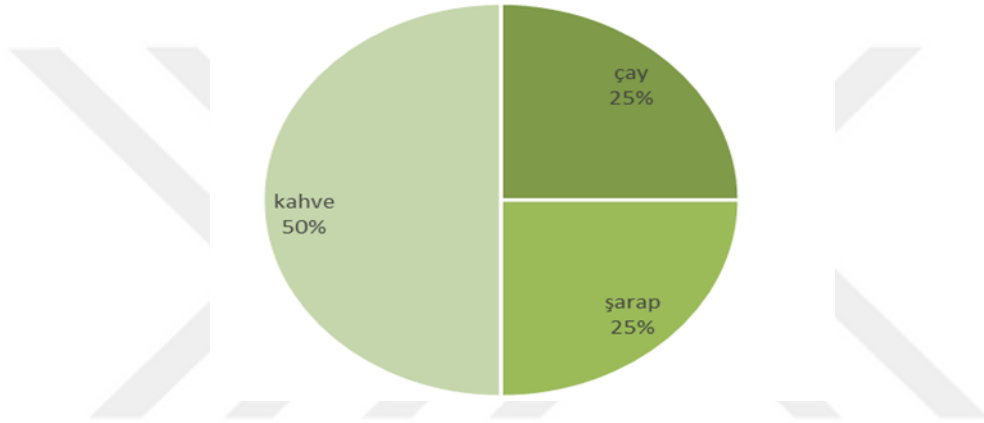
Grafik 8: *Hitit 2 – Yiyecek ulamında en sık görülen kavram*

Hitit 2’deki YİYECEK ulamına ait kavramlar kısıtlı bir görünüm sergilemektedir. %50 ile *fasulye* (yemek olarak) sıklıkla görülmektedir, *simit* ise %33’l k bir değer sergilemiştir. *Bir* değerli öğelerden sadece *b r lceye* (yemek olarak) yer verilmiş olup diğerleri incelenmeye dâhil edilmemiştir. Hitit 1 ve Hitit 3’ n aksine, bu kitaptaki

okuma metinlerinde geçen ulama ait öğelerin sözcüksel olarak fazla çeşitli olmadığı görülmektedir.

Bu ulama ait öğeler şöyledir: simit, sakız, badem şekeri, kızarmış fasulye, fasulye, kuru fasulye, kıymalı karnabahar, börülce.

3. 2. 2. 2 İÇECEK

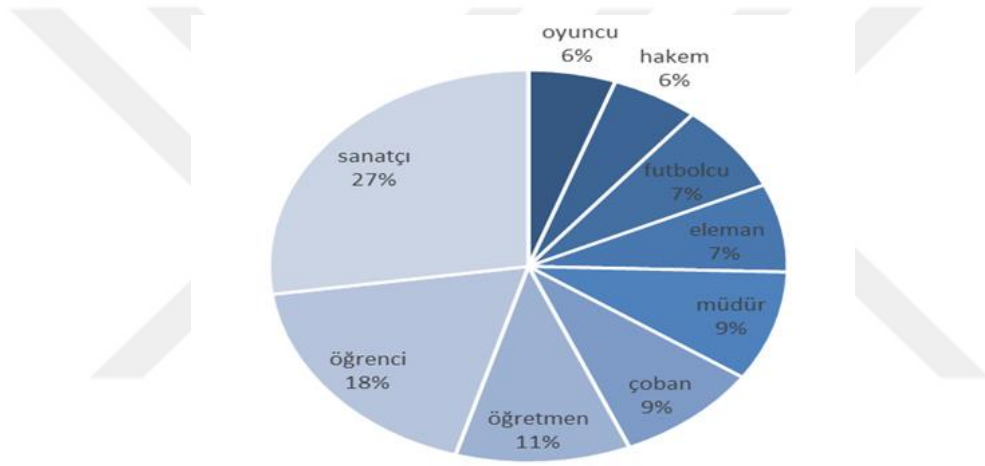
Grafik 9: *Hitit 2 – İçecek ulamında en sık görülen kavram*

İÇECEK ulamı da sözcüksel çeşitliliğe sahip olmayan bir ulamdır. Sıklıkla sergilediği bir kavram söz konusu olsa da çalışmaya olan katkısı beklenilenden daha azdır. Yukarıda görüldüğü gibi *kahve* %50’lik bir oranla bu ulamın en sık görüneni olmakta, çay ve şarap aynı değeri paylaşmaktadır. Ne yazık ki ikinci kitaptan yeteri kadar İÇECEK ulamı içerisinde yeterli veriye rastlanılamamıştır. Bu ulamdaki öğeler şu şekildedir: kahve, çay, şarap.

3. 2. 2. 3 SEBZE

Hitit 1'deki gibi HİTİT 2'de de bu ulama ait oldukça az veriye rastlanmıştır, dolayısıyla ortaya sıklıkla görünen bir örnek çıkmamıştır. Okuma metnindeki SEBZE ulamına ait öğeler şöyledir: fasulye, karnabahar, börülce. Kimi sebze yemeklerindeki sebze adları bu ulama dâhil edilmiş olmasına rağmen yeterince sonuç elde edilememiştir.

3. 2. 2. 4 MESLEK

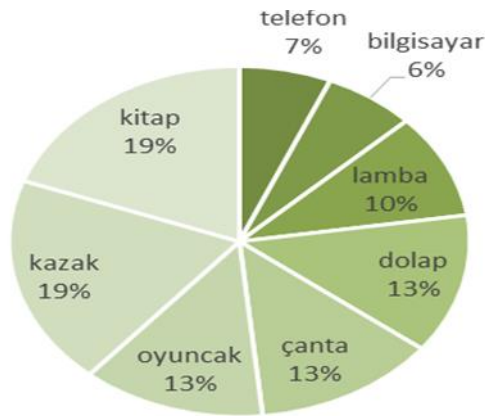

Grafik 10: Hitit 2 – Meslek ulamında en sık görülen kavram

Bu ulama gelindiğinde, Hitit 1'de olduğu gibi, bu kitabın okuma metnlerinde de oldukça zengin bir görünüm elde edilmiştir. Sözcüksel veri açısından oldukça zengin olan bu ulamda her ne kadar %27 ile sanatçı güçlü bir görünüm sergilese de öğrenci (%18) ve öğretmenin (%11) değeri göz ardı edilmemelidir. Ek olarak aynı değerde tekrarlayan öğeler grafiğe alınmamıştır.

Bu ulamda yer alan öğeler şöyledir: vasıfsız eleman, *eleman*, işveren, kalifiye eleman, *müdür*, yönetici asistanı, genel müdür, yetkili personel, *asistan*, satış temsilcisi, firma yöneticisi, *öğrenci*, beden eğitimi öğretmeni, atlet, beyzbolcu, futbolcu, spor bakanı, dövüş sanatları ustası, *usta*, sporcu, oyuncu, bayrak satıcısı, gazeteci, spor muhabiri, takım kaptanı, hakem, prodüksiyon şirketi sahibi (yapımcı), avukat, ev hanımı, simitçi, petshop sahibi, çoban, beden eğitimi öğretmenliği, profesyonel yelkenci, *yelkenci*, öğrencilik, *öğretmen*, eczacı, bilgisayar mühendisi, matematik profesörü, *sanatçı*, saz sanatçısı, ses sanatçısı, aktör, üretici, fotoğraf sanatçısı, müzisyen, fotoprinter görevlisi, heykeltıraş, kum heykeltıraşı, sokak sanatçısı, tasarımcı, dansçı, eğitmen, bilim adamı, kimyager, çiftçi, fotoğrafçılık, *yönetici*, yazar, yönetmen, yapımcı, teknik ekip, sinema emekçileri, aktris, gece kulübü sahibi, oyuncu (aktör), sinema eleştirmeni, uzman, denizcilik, yazarlık, gözcü, subay, *kaptan*, yardımcı (kaptan), Ramazan davulcusu, mebus, doktor, *mühendis*, bekçi, kasiyer, köşe yazarı, besteci, işçi, idareci (yönetici).

3. 2. 2. 5 EŞYA

Grafik 11: Hitit 2 – Eşya ulamında en sık görülen kavram

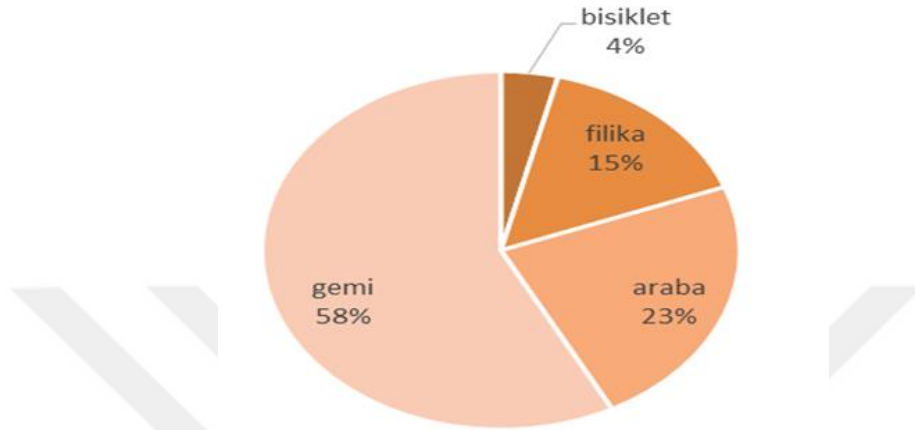
Bu ulam da tıpkı MESLEK ulamı gibi kavramsal çeşitlilik bakımından zengin bir görünüme sahiptir. SEBZE ve İÇECEK gibi somut ulamlardan alınan sonuçların aksine EŞYA somut ulamından alınan sonuçlar dikkate değerdir. Ayrıca soyut ulam MESLEK ulamı da bu anlamda dikkat çekmektedir. Grafiğe baktığımızda kitap ve kazak kavramının oldukça sık görünüşleri olduğunu söylemek mümkündür. %19 ile en yüksek değere sahiptirler. %13 ile oyuncak, çanta, dolap onları izlemektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta EŞYA ulamında yer alan kavramların hepsi olmasa bile çoğunluğunun iki veya daha fazla sayıda olmasıdır. Grafikte bunların hepsine yer verilmemiştir.

Açıkçası bu ulam çalışılırken, ulam içinde ulama rastlanılmış (örneğin kıyafet, mobilya, mutfak vb.), ancak değerlendirmeye bu şekilde değil, bu ulamların temel düzey kavramları ile dâhil edilmiştir. Söz gelimi metin içinde geçen “kıyafet” sözcüğü ele alınmamış, ancak kıyafet ulamına ait “kazak” temel düzey kavramı EŞYA ulamı kapsamına alınmıştır.

EŞYA ulamına ait öğeler şöyledir: saksı, raket, eldiven, televizyon, flüt, *ayakkabı*, *şalvar*, *pantolon*, erkek şalvarı, kuşak, silahlık, kadın şalvarı, başlık, *örtü*, kasket, yemeni, başörtüsü, eşarp, kemer, gardırop, valiz, köpek tasmaı, çanta, ayakkabı tokası, toka, yemek takımı, şapka, fular, kumaş, bilezik, yüzük, eldiven, dolap, yüksek topuk, dar pantolon, bol pantolon, deri ceket, cüzdan, masa, kapak (şişe), şişe, suluboya fırçası, gazete, klavye, bilgisayar, tığ, şiş, kazak, atkı, bileklik, şal, ip, boncuk, patik, kitap, plak kapağı, dolap rafı, *raf*, termometre, mikroskop, deney tüpü, lam, plastik tabaka, (plastik) tabaka, cam tabaka, kap, plastik iskelet, telefon, oyuncak, tahta kalemi, plastik bardak, karton bardak, fincan, dergi, kılıç, lamba, vazo, yatak, mum, kanepe, ayna, şemsiye,

tencere, makas, terlik, at nalı, geyik boynuzu (dekor), keçi boynuzu (dekor), soba, kalorifer, masa, uçurtma, oklava, tişört, çorap, bant.

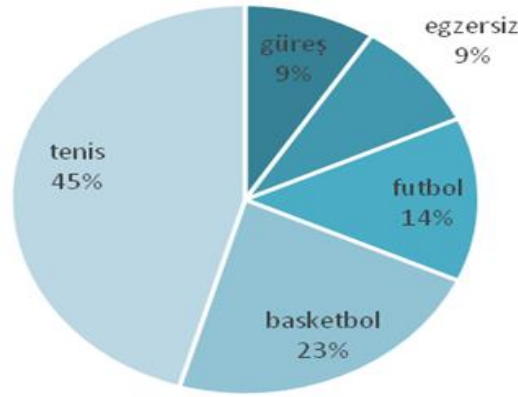
3. 2. 2. 6 TAŞIT

Grafik 12: *Hitit 2 – Taşıt ulamında en sık görülen kavram*

Sözcüksel olarak çeşitliliğe rastlanılmasa da görünüm sıklığı olarak sonuç elde edilen bir ulamdır. Hitit 2’de TAŞIT ulamının en sık görülen kavramı *gemi* olarak belirlenmiş olup Hitit 1’de de aynı kavram ulamın en sık görünen kavramını oluşturmaktadır. Kitaplardaki okuma metinlerinin konu yelpazelerinin farklı ve geniş olması, günlük hayatta çokça tercih etmediğimiz bazı kavramların dağılımının yüksek olmasına sebep olmaktadır. Gemi %58 ile ilk sırada yer almakta, onu araba %23 ile takip etmektedir. *Filikanın* bu kadar çok görünme sebebi kitapta geçen bir metinde çokça yer almış olmasıdır. Kitabın geneline baktığımızda bu sözcüğe rastladığımızı söyleyemeyiz. Bu ulamdaki öğeler şunlardır: araba, elektronik araç, bisiklet, yolcu gemisi, gemi, filika.

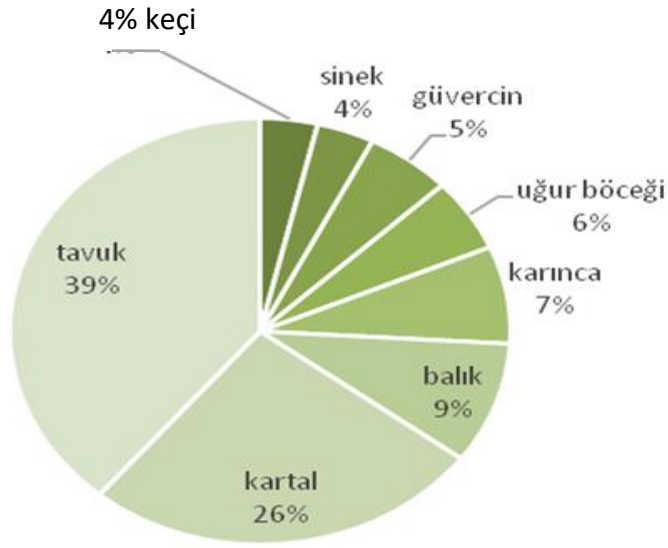
3. 2. 2. 7 SPOR

Grafik 13: *Hitit 2 – Spor ulamında en sık görülen kavram*

SPOR ulamına ait sözcüksel veri tabanı çeşitlilik bakımından iyi bir görünüm sergilese de kitapların genelinde ortalama veriler sunmuştur. Okuma metinlerinden bağımsız olarak, özellikle başlangıç seviyesi kitabı Hitit 1’de SPOR ulamına ait kavramların kullanılması kaçınılmazdır. Ancak okuma metinlerine gelindiğinde bu değerlendirme eksik kalmaktadır. Gerçekte Hitit 1’de SPOR ulamı içerisinde sözcüksel çeşitlilik sergilemektedir. Ancak sıklık bakımından yetersiz görünmektedir. Tenis %45 ile ilk sırada yer alırken, basketbol %23 ile tenisi takip etmektedir. Bu ulama ait öğeler şöyledir: egzersiz, binicilik, güreş, yüzme, kürek (çekme), okçuluk, futbol, yelken(cilik), su sporları, kızak, kayak, basketbol, tenis, Amerikan futbolu, yürüyüş.

3. 2. 2. 8 HAYVAN

Grafik 14: *Hitit 2 - Hayvan ulamında en sık görülen kavram*

Bu ulamda sözcüksel çeşitlilik göze çarpmaktadır. Hitit 1'in aksine öğelerin çeşitliliği sayısal değere de yansımıştır. Bu ulamda tavuk %39 ile ilk sırada yer alıp en sık görülen örneği oluşturmaktadır. Daha sonra ise kartal %26 ile onu takip etmektedir. Bu ulamdaki öğeler şunlardır: balık, kartal, tavuk, keçi, sinek, leylek, *kuş*, karınca, böcek, kedi, baykuş, güvercin, *uğur böceği*, uç uç böceği, gelin böceği, tavşan, kaplumbağa.

3. 2. 2. 9 HASTALIK

Bu ulamda ne yazık ki yeterince öğeye rastlanılamamıştır. Elde edilen verilerden sıklık görünümü elde etmek mümkün olmamıştır. Bu ulamda karşılaşılan öğeler şunlardır: depresyon, stres temelli sağlık sorunu, iletişim kuramama, kendini ifade edememe,

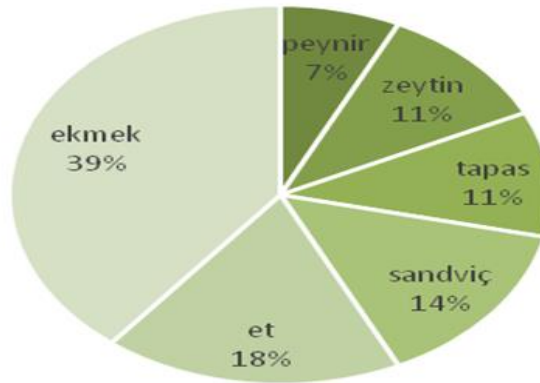
adaptasyon sorunları, kişilik sorunları. Her ne kadar Hitit 1' göre fazla görünse bile sözcük sayısı yine de en sık görülen kavramı vermemektedir. Bu ulamda yer alan hastalık olarak addedeceğimiz kavramlar daha çok psikolojik problemlere gönderim yapmaktadır.

3. 2. 2. 10 SUÇ

Bu ulamda sözcüksel veriye rastlanılan kitap Hitit 2'dir. 1 ve 3'ün aksine bu ulama ait ögelere rastlanılmış olsa da bu, sıklık ve dağılım bakımından herhangi bir bilgi sunamamaktadır. Dolayısıyla SUÇ ulamının en sık görülen kavramına, okuma metinleri bağlamında bu kitaplarda rastlanılmamıştır. Bu ulamdaki ögeler şöyledir: sahtekârlık, saldırganlık, habitat tahribatı, plansız yapılaşma, ormanların yakılması, aşırı avlanma.

3. 2. 3. Yeni Hitit 3

3. 2. 3. 1 YİYECEK

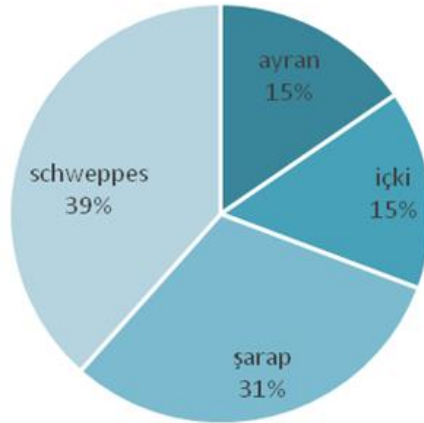

Grafik 15: Hitit 3 - Yiyecek ulamında en sık görülen kavram

Hitit 3'teki YİYECEK ulamı ikidekinin aksine kayda değer bir sözcüksel çeşitliliğe sahiptir. Ekmek kavramı %39 ile bu ulamda güçlü bir görünüm sergilemekte, %18 ile et onu takip etmektedir. Bir İspanyol yemeği olan *tapas* burada sık karşılaşılan kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunda yemek kültürü ile ilgili olan metinde çokça bu sözcüğün adının geçmesi etkilidir. Ek olarak, burada da tekrar eden sayıdaki kavramlar değerlendirmeye alınmamıştır.

Bu ulamdaki öğeler şu şekildedir: fast food, hünkârbeğendi, kremalı patlıcan püresi, et sote, stroganoff, bonfile, krema, mantar, tereyağı, cordonbleu, peynir, salam, tapas, tapa, meze, ekmek, sandviç, et, peynir, simit, köy ekmeği, yulaf ekmeği, kepekli ekmek, sakız, pastil, cornflakes, reçel, zeytin, şeker, çikolata.

3. 2. 3. 2 İÇECEK

Grafik 16: Hitit 3 - İçecek ulamında en sık görülen kavram

Bu kitaptaki ulamda yer alan kavramlar kısıtlı bir görünüm sergilese de sık görünen kavramlara sahiptir. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere, *Schweppes* %39 ile ilk sırayı almıştır. Açıkçası bu gazlı içeceğin marka adıyla yer alması metin içinde sıkça

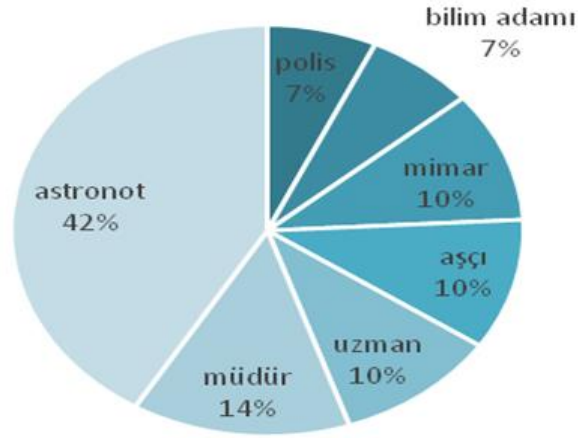
tekrarlanması nedeniyledir. Ancak zaten kısıtlı olan öğeler içinde en sık rastlanılanıdır. Düzanamların da birer ulam olduğundan çalışmanın en başında söz edilmişti. Böylesi bir durumda *Schweppese* gönderim yaptığımızda onu İÇECEK ulamının bir üyesi kabul edebiliriz.

Bu ulamda yer alan kavramlar şunlardır: şarap, aperatif içki, içki, çay, ayran, kola, ayran, Shcweppes, portakal suyu.

3. 2. 3. 3 SEBZE

Diğer iki kitapta olduğu gibi Yeni Hitit 3 ders kitabındaki okuma metinlerinde SEBZE ulamına ait öğeler yok denecek kadar az çıkmış, dolayısıyla sıklıkla görülen kavrama burada da rastlanılamamıştır. Ayrıca öncekilerde yapıldığı gibi bunda da YİYECEK ulamı içerisindeki sebze yemeklerinin sebze adları bu ulama dâhil edilmiştir. Bu ulamdaki öğeler şöyledir: fasulye, patlıcan, mantar.

3. 2. 3. 4 MESLEK

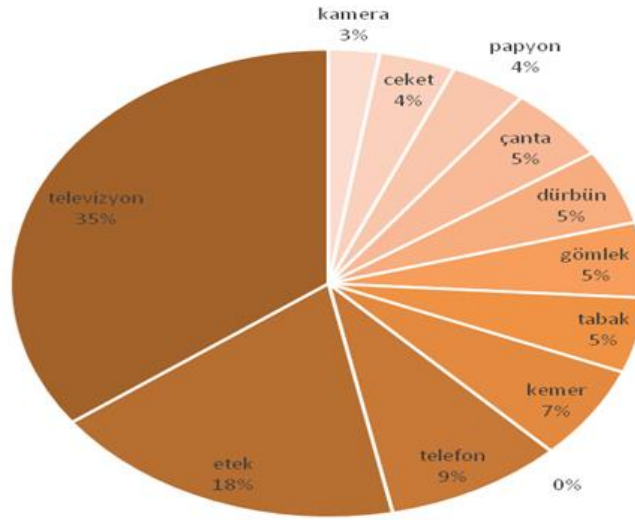

Grafik 17: *Hitit 3 - Meslek ulamında en sık görülen kavram*

MESLEK ulamındaki öğeler diğer kitaplardaki okuma metinlerinde olduğu gibi kalabalık bir sözcüksel veriye sahiptir. Açıkçası bu çalışmada MESLEK ve EŞYA ulamına ait öğelerin çeşitliliği dikkate değerdir. Astronot, %42'lik bir dilimle en fazla sıklığı göstermektedir. Diğer iki kitaptakinden farklı olarak değeri oldukça yüksektir. Hemen arkasından %14 ile müdür kavramı gelmektedir. Tek değerli öğeler değerlendirmeye alınmamıştır ek olarak.

Bu ulamda yer alan kavramlar şu şekildedir: polis, uzman, genel müdür, yönetim kurulu üyesi, tayfalık, gemici, usta gazeteci, şair, bilim adamı, *aşçı*, aşçılık, şarap üreticisi, esnaf, komutan, işadamı, asker, öğretmen, köşe yazarı, öğretim üyesi, *müdür*, bekçi, hırdavatçı, duvarcı, badanacı, müteahhit, demirci, bakkal, oyuncu, palyaço, komedyen, sanatçı, müzisyen, matematikçi, işçi, şarkıcı, söz yazarı, belediye başkanı, gitarist, usta, çırak, sanatkar, mimar, basın sözcüsü, dilbilimci, sinirbilim profesörü, doktor, astrofizik uzmanı, müzik terapisti, astronot, *astrolog*, astroloji danışmanı, gökbilimci.

3. 2. 3. 5 EŞYA

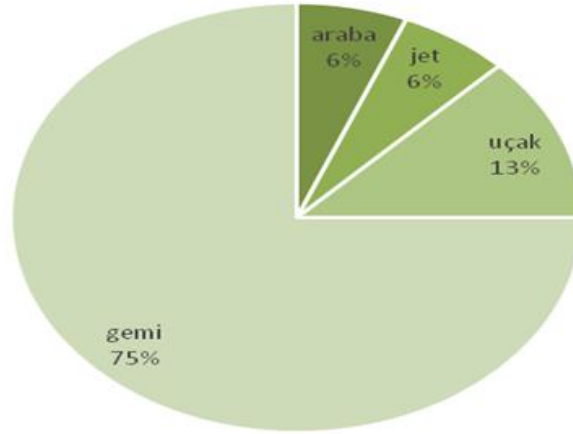

Grafik 18: *Hitit 3 - Eşya ulamında en sık görülen kavram*

Diğer iki kitapta da görüldüğü gibi, Hitit 3'te de EŞYA ulamı oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Ulam içindeki bu çeşitlilik grafiğe yansımıştır. Televizyon ögesi Hitit 1'de olduğu gibi Hitit 3'te de en sık görülen kavramdır ve burada %35'lik dilimle gösterilmiştir. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta ise %17'lik bir değerle, televizyon ögesini takip eden etek ögesidir. Burada da EŞYA ulamı daha kapsamlı olduğu için KIYAFET ya da MOBİLYA gibi daha az kapsamlı ulamlara ait üyeler de bu ulama dâhil edilmiştir.

Bu ulamda yer alan öğeler ise şunlardır: radyo, cüzdan, telefon, çanta, silah, dürbün, gömlek, gazete, televizyon, bilgisayar, yatak, kadeh, tabak, bardak, etek, kilt, ceket, papyon, çorap, ayakkabı, bot, battaniye, kemer, para kesesi, kravat, şişe, askı (pantolon), videokaset, kâğıt, kalem, defter, kitap, silgi, oyuncak, kilim, minder, yastık, sedir, raf, dolap, klima, hortum, kamera, diş fırçası, gitar.

3. 2. 3. 6 TAŞIT

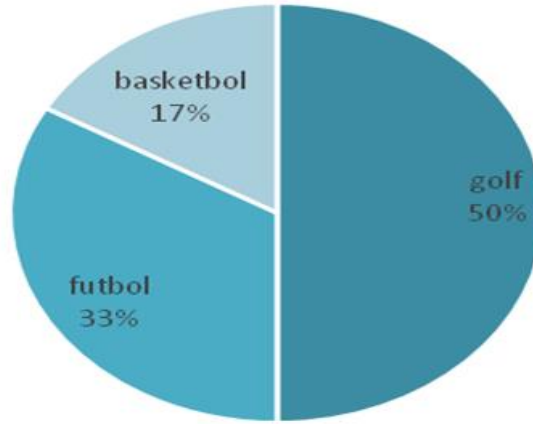

Grafik 19: *Hitit 3 - Taşıt ulamında en sık görülen kavram*

Bu ulamda çeşitlilikten çok tekrar eden öğeler söz konusudur. Bundan dolayı da kavram sıklığı yüksek görünmektedir. Bununla beraber üç kitaptaki TAŞIT ulamında en sık görülen kavramın *gemi* olduğunu gözlemlemekteyiz. Okuma metinlerinden elde edilen bu verilerin öntürlerinin *gemi* olması, *gemi* temalı okuma parçalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla TAŞIT ulamında *gemi*, %75'lik bir değerle güçlü bir dağılım sergilemektedir. *Araba* bu ulamda en sonda, %6'lık bir değerle zayıf bir örnek olarak yer almaktadır. Bu ulamdan elden edilen veriler MESLEK ve EŞYA ulamındaki kadar zengin bir görünüme sahip olmasa da dikkate değerdir.

Ulamdaki öğeler şu şekildedir: *gemi*, *jet*, *araba*, *balıkçı teknesi*, *uçak*, *uzay gemisi*.

3. 2. 3. 7 SPOR

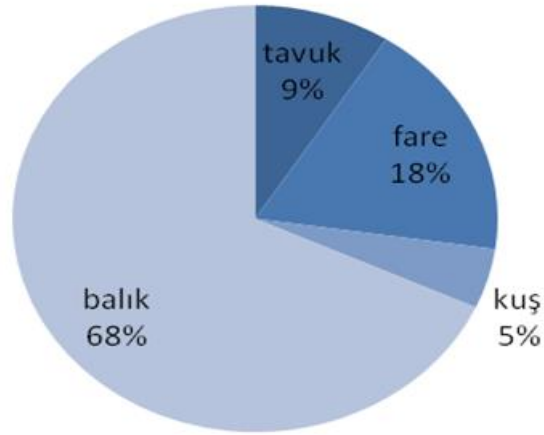

Grafik 20: *Hitit 3 - Spor ulamında en sık görülen kavram*

Bu ulamdaki sözcüksel veri kısıtlı bir görünüm sergilese de tekrar eden öge sayısı dikkate değer görülmektedir. Dolayısıyla öge olarak az, ancak sıklık bakımından fazladır. %33 ile golf, bu ulamın en sık görülen kavramı olurken onu, futbol ve basketbol takip etmektedir.

Bu ulamdaki üyeler şöyledir: golf, futbol, basketbol.

3. 2. 3. 8 HAYVAN

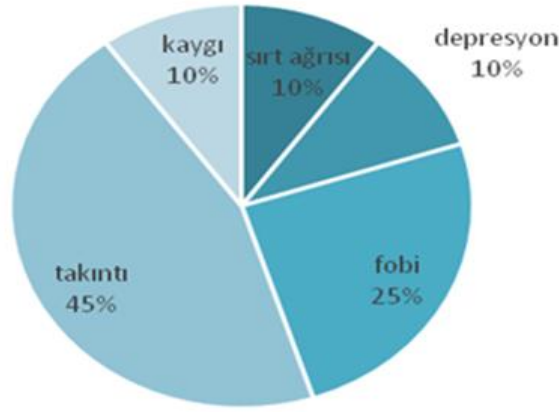

Grafik 21: *Hitit 3 - Hayvan ulamında en sık görülen kavram*

Yeterince sözcüksel veri elde edilemese de sıklık bakımından sonuç vermiş bir ulamdır. Bu ulamdaki üyeler çeşitlilik göstermese bile tekrar etme durumu oldukça fazladır. %68'lik bir oranla balık, bu ulamda en sık görülen kavram olarak yer almaktadır. %18 ile fare onu takip etmiştir. Bu ulamdaki öğeler şöyledir: *kuş*, *papağan*, *balık*, *sinek*, *tavuk*, *kedi*, *köpek*, *fare*.

3. 2. 3. 9 HASTALIK

Grafik 22: *Hitit 3 - Hastalık ulamında en sık görülen kavram*

Diğer kitaplarda rastlanılmayan veriye Hitit 3'te rastlanılmıştır. Bu ulama daha çok psikolojik rahatsızlık ve hastalıklar dâhil edilmiştir, zira okuma metinlerinde hastalık olarak tanımlayabileceğimiz kavramlar bunlardır. Aşağıdaki grafikte takıntı hastalığının ya da rahatsızlığının %45'lerde olduğunu görmekteyiz. Sonrasında ise fobi %25'lik bir oranla yer almaktadır. Fiziksel bir rahatsızlık olarak sırt ağrısı ise bu ulamdaki değerlendirmede kendine yer bulmaktadır. Diğer kitaplardaki metinler düşünüldüğünde, en azından bu kitaptaki okuma metinlerinde bu ulama dair veriler bulmak kayda değer bir görünüm sergilemektedir.

Bu ulamda yer alan kavramlar şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: sırt ağrısı, mide kasıntısı (krampı), fobi, depresif(lik), kaygı, takıntı, depresyon, özgüven eksikliği, travma, kaygı bozuklukları, alkol ve madde bağımlılığı, aşırı şişmanlık, unutkanlık, disleksi, öğrenme güçlüğü, okul korkusu, dikkat eksikliği, şişkin yüz sendromu, grip, baş dönmesi, terleme nöbeti, kusma, kas-kemik sistemi problemi, omurga gevşemesi, uyku sorunu, uyku ve göz problemleri.

3. 2. 3. 10 SUÇ

Bu ulama ilişkin okuma metinlerinden toplanılan verilere sadece Hitit 2’de rastlanılmıştır. Ancak elde edilen bu veriler de sıklık sergileyecek kadar güçlü ve tekrar eden öğelere sahip değildir. Ulamla ilgili, bu kitaplardaki okuma metinlerinden yeterince veri sağlanamamış ve sayısal değerlerine ulaşamamıştır.

Özet olarak Hitit 1, 2 ve 3 yabancılar için Türkçe kitaplarının okuma metinlerinde yer alan sözcüksel çeşitlilik kimi ulamları tanımlamada oldukça fazlayken, kimi ulamları tanımlamada ise yetersizdir. Elbette kitaptaki okuma etkinlikleri, diğer beceriler ve bunlara ait etkinliklerle, çalışma kitabındaki diğer etkinlikleri ve becerileri göz önüne alırsak daha farklı sonuçların çıkması olasıdır.

4. BULGULAR

Bu çalışmada incelenen veri Ankara Üniversitesi TÖMER'e ait 3 farklı düzeyde (temel, orta, yüksek) olan Yeni Hitit ders kitaplarının okuma metinlerine dayanmaktadır. Bu süreçte yalnızca okuma metinleri incelenmiş olup belirli on ulamın (yiyecek, içecek, sebze, meslek, eşya, taşıt, spor, hayvan, hastalık, suç) dışında kalan veriler dikkate alınmamıştır. Buna göre elde edilen sözcüksel içerik Microsoft Excel'de bu ulamlara göre listelenmiştir. Sonrasında sıklık durumları sayısal değerlerle gösterilmiştir.

Bu çalışmaya göre Hitit ders kitaplarının okuma metinlerindeki sözcüksel veriye bağlı olarak en zengin görünümleri MESLEK ve EŞYA ulamlarındadır. Sayısal olarak ve alt düzey kavram bakımından bu ulamlar açık ara öndedirler. Kitapların MESLEK ulamının en sık görülen kavramları her birinde farklıyken, EŞYA ulamında, Hitit 1 ve Hitit 3'te en sık görülen kavram *televizyondur*. Ayrıca yine Hitit 1 ve 3'teki YİYECEK ulamları sözcüksel bazda zengin bir görünüme sahiptir. Bu ulamlarda ayrıca yerel ve yerel olmayan kavramlar dikkat çekmektedir. Ek olarak Hitit 2'de SPOR ve HAYVAN ulamları da dikkate değer sözcük sayısına sahiptir. Hitit 3'te ise HASTALIK ulamı belirgin olmaktadır.

Bu çalışmada hiç veri alamadığımız ulamlar Hitit 1'de SUÇ, Hitit 2'de SEBZE, Hitit 3'te ise SEBZE ve SUÇtur. En sık görülen kavram olarak veri alamadığımız ulamlar ise Hitit 1'de SEBZE, HASTALIK ve SUÇ, Hitit 2'de SEBZE, HASTALIK ve SUÇ, Hitit 3'te ise SEBZE ve SUÇtur. En çok görünen kavram olmayı paylaşan ise Hitit 1 ve Hitit 2, SPOR ulamında ise *tenistir*. TAŞIT ulamında ise *gemi* en sık görülen kavram olarak üç kitapta da karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmada, bazı ulamlarda 1 değerindeki veri analiz edilmemiştir. Bir başka deyişle metinde sadece *bir* kere geçen sözcük değerlendirmeye alınmamıştır. Ancak bazı ulamlardaki az ya da yetersiz veriye bir örnek olmak kaydıyla yerleştirilmişlerdir. Bir başka nokta ise tekrar eden değerlerdir. Örneğin metinde kavram, birden fazla kez geçiyorsa (4 masa/4 kalem/4 telefon vb.) ve kavramlar fazlaysa, değerlendirmeye en çok dört öge dâhil edilmiştir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi kimi alt düzey ulamlar, temel düzey ulamlar içinde değerlendirilmiştir. Hem veri bütünlüğünü sağlamak hem de karışıklığı önlemek için böyle bir yol izlenmiştir.

Alanyazına bakıldığında öntür kuramı çerçevesinde yapılan birçok çalışmaya rastlanmaktadır, ancak bu çalışmaların içinde yabancı dil olarak Türkçe ders kitaplarıyla ilgili yapılan çalışmalara rastlanmamıştır. Gökmen (2015)'in Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen bireylerin öntür tercihlerine yönelik yaptığı bir çalışması mevcuttur. Bunun için de Ankara Üniversitesi TÖMER'de Türkçe öğrenen bireylerin öntür tercihlerine başvurmuştur. Coşkun (2006) bu teze benzer bir çalışmayı, farklı ulam taksonomileri kullanarak 2. ve 3. sınıf Türkçe ders kitaplarında, ders kitaplarındaki temalarla beraber ele almıştır. Gökmen (2005) ise okul öncesi eğitim kitapları görsel materyallerinin kavram alanlarına göre dağılımı incelemiş ve bunları ad, sıfat ve eylem ulamları bazında ele almıştır. Ayrıca Gökmen ve Güngör (2015) Türkçe ve İngilizce ilk okuma kitaplarının sözcük türü ve kavram ulamlarına göre karşılaştırmıştır; ad, eylem ve sıfat ulamlarının kullanım sıklıklarını incelemiş ve ad ulamına ait üst düzey ulamları listelemiştir. Dolayısıyla basılı materyallerle ilgili yapılan kavram çalışmaları

kısıtlı olmuş, kuramsal çerçeve aynı düzlemde olsa bile farklı yöntemler ve sonuçlar elde edilmiştir.

ULAMLAR	Y.HİTİT 1	Y.HİTİT 2	Y.HİTİT 3
Yiyecek	Et (%36)	Fasulye (%30)	Ekmek (%39)
İçecek	Maden suyu (%37)	Kahve (%50)	Schweppes (%39)
Sebze	X	X	X
Meslek	Gazeteci (%26)	Sanatçı (%27)	Astronot (%42)
Eşya	Televizyon (%28)	Kazak, Kitap (%14)	Televizyon (%32)
Taşıt	Gemi (%41)	Gemi (%58)	Gemi (%75)
Spor	Tenis, Basketbol, Yürüyüş	Tenis (%45)	Golf (%50)
Hayvan	Köpek (%57)	Tavuk (%39)	Balık (%68)
Hastalık	X	X	Takıntı (%45)
Suç	X	X	X

Tablo 5: *En sık görülen örneklerin ulamlara göre dağılımı*

Gökmen (2015)'de yabancıların SPOR ulamı için öntür tercihleri *basketboldan* yana olmuştur. Bu çalışmada da Hitit 1 ders kitabındaki okuma metinlerinde basketbol – (tenis – yürüyüş) en sık karşılaşılan kavram olmuştur. Deneklerin diğer tercihleri futbol ve yüzmedir. Sıklıkları olmasa da bu iki kavrama – özellikle futbol – ulam içerisinde rastlanılmaktadır. Deneklerin TAŞIT öntürü bu çalışmada *araba* olmuştur. Araba kavramı ulam içerisinde yer alsa da sıklık bakımından okuma metinlerinde çokça geçen *gemidir*. İÇECEK ulamında denekler su, çay, meyve suyu gibi öntürleri tercih etse de kitapların okuma metinlerinde sıklık gösteren tamamıyla farklı kavramlardır. Bu ulamdaki ulam içi çeşitlilik de beklenilenin altındadır.

Gökmen ve Güngör (2015)'de ad ulamında ortaya çıkan HAYVAN üst ulamının içerisinde en sık kullanılan sözcüklerin balık – fil – kuş olduğu belirtilmektedir. Bu Hitit 3'te en sık karşılaşılan *balık* kavramıyla koşuttur. İngilizce öykü kitaplarında ise bu dog

– alligator – monkey olarak ortaya çıkmıştır. Bu da Hitit 1’de en sık karşılaşılan ögeye koştur oluşturmaktadır.

Gökmen (2013)’teki Türkçe konuşucuları olan genç yetişkinlerle yapılan çalışmada ise deneklerin SPOR ulamındaki öntür tercihleri *futbol* kavramı olmuştur. Ayrıca *basketbol* da en çok tercih edilen kavramlar arasındadır. Bu bakımdan Hitit 1’de en sık görünen kavram *basketbol* ile paraleldir. TAŞIT ulamında en sık görülen kavram her üç kitapta da *gemi* olduğu için Gökmen (2013)’teki öntür tercihleriyle örtüşmemektedir. Burada öntür tercihleri beklenildiği gibi *araba* olmuştur. Bu kavrama ulam içinde rastlanılmış; ancak sıklık bakımından ilk sıralarda yer alamamıştır. İÇECEK ulamında deneklerin öntürleri *su* ve *çay* olurken, bu çalışmadaki ulamda bu kavramlar sıklık bakımından güçlü bir görünüm sergilememektedirler.

Gökmen (2005)’de ad ulamında ortaya çıkan üst düzey ulam TAŞIT ulamında sıklıkla görülen kavramlar tren, bisiklet ve araba olurken daha önce de belirtildiği gibi bu çalışmada ortaya çıkan kavramlarla örtüşmemektedir. YİYECEK ulamında süt/yumurta, elma yer alırken bu kitaplardaki ulamda ortaya çıkan görünümeler daha farklıdır (Bkz. Tablo 5). HAYVAN ulamında kuş – balık – kedi kavramları sıklıkla geçerken *balık* kavramı Hitit 3’te en sık karşılaşılan öge olarak yer almaktadır. EŞYA ulamında okul öncesi kitaplarda ortaya çıkan kavramlar kitap – televizyon – mektup iken Hitit 1 ve 3’teki *televizyon* kavramı da en sık görülen kavram olarak bu çalışmadakiyle örtüşmektedir. Ayrıca Hitit 2’de *kitap* en sık görünen kavramlardan biridir (diğeri için bkz. Tablo 5).

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Araştırma sorularını cevaplandırarak sonuçları değerlendirdiğimizde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

1. Hitit Türkçe ders kitaplarındaki kavram alanları nasıl sınıflanmaktadır?

Belirlenen on ulam altında ele alınan bu çalışmada ulamların altında listelenen kavramlar mevcuttur, ancak bu ulamdan ulama farklılık göstermekle beraber kimi ulamlardan yeterli veri sağlanamamıştır.

1. 1 Bu sınıflandırmada, baskın olarak görülen alan var mıdır?

Baskın olarak görülen alanın ve en fazla kavrama sahip olanın ise EŞYA ve MESLEK ulamları olduğunu söylemek bu çalışma için yanlış olmaz.

2. Ulamlar arasında daha fazla kavrama sahip olan hangisidir?

Hitit 1 kitabında MESLEK ulamında farklı alanlara ait kavramlar da söz konusudur. Çok fazla alt düzey kavramının olması, bu kitabı kullanan yabancı öğrencilerin de bilinen meslekler dışında farklı meslek kavramlarını edindiklerini düşündürmektedir. Dolayısıyla dili yeni öğrenmeye başlayan bir öğrenci için de bu kavramlar zenginlik olarak görülecektir.

2. 1 Bu kavramların ikinci dil öğreniminde önceliği ya da önemi var mıdır?

Bu ulamların ikinci dil öğrenimi açısından herhangi bir önceliğinin olup olmadığının daha geniş bir çalışmayla tespit edilebileceği öngörülmektedir. Bu bağlamda, bu çalışma için özellikle EŞYA ulamı, dil öğreniminin ilk evrelerinde somut bir ulam da olmasının verdiği kolaylıkla dil öğrenimi açısından öncelik sahibi olabilir. MESLEK ulamı ise soyut bir ulam olmasına karşın kitaplardaki sözcüksel çeşitlenme bakımından dikkate değerdir.

Gökmen ve Önal (2012), MESLEK ulamında kavram çeşitliliği söz konusu olduğunu ve özellikle genç – yetişkin grubunun ulam içi tercihlerinde bunun görüldüğünü belirtmektedirler. Bu da soyut ulamların somut ulamlara göre daha zayıf öntürler etrafında yapılandıklarını, bazılarının ise güçlü öntürlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada da soyut ulam olan MESLEK ulamı altında sözcüksel çeşitlenme göze çarpmaktadır. Ancak diğerlerinde böyle bir durum görülmemektedir.

Yabancı dil öğreniminin başlangıcının dil ediniminin ilk evreleriyle benzer olduğu düşünüldüğünde kavram öğretiminde somut ulamların varlığı ve çeşitliliği öğrencinin sözcük öğreniminde güçlü bir kaynak olacaktır. Nitekim başlangıç düzeylerinde kavram öğretimi diğer düzeyler için sağlam bir temel olmaktadır. Kitapların okuma metinleri, öğrencilerin sözcük öğreniminde en çok yararlandığı bölümlerden biridir. Dolayısıyla günlük ulamlar olarak nitelediğimiz yiyecek, içecek, taşıt gibi ulamlardaki kavramsal çeşitlilik öğrencinin yararına olacaktır.

Belirlenen ulamlara göre kitaptaki okuma metinlerinden temel ve alt düzey kavramlara ilişkin bulgulara ulaşılmış, sıklık sergileyen ulamlar olduğu görülmüştür. Buna karşın

sıklık özellikleri sergilemeyen ya da kısıtlı sergileyen; sözcüksel olarak veri sunmayan ulamlar da mevcuttur.

Farklı ulamlarla, farklı sonuçlar almak olasıdır; bir başka deyişle değişik ulamlar içeren başka çalışmalarla daha farklı ve geçerli saptamalar yapmak da mümkündür. Anadili ya da yabancı dil olarak Türkçe alanında bu tür çalışmalar yapmak alanyazına daha fazla katkı sağlayabilir ve bu tarz çalışmaların önünü açıp yol gösterici olabilir. Genellemelere ulaşılmadan önce yapılacak farklı örnek ve uygulamaları içeren farklı çalışmalarla bu gibi çalışmaların geçerlik alanları genişletilmelidir.

Bu çalışmayla dil öğretim etkinlikleri düzenlenirken materyallerin hazırlanmasında, ders kitaplarında uygulamaya dönük çalışmalarda kullanılacak sözcük seçimlerinde öğrencilerin hedef dili (Türkçeyi) daha iyi öğrenebilmeleri umulmaktadır. Bu tezin, basılı – yazılı çalışmalarda yer alarak öğrencilerin kavram edinimi sürecine ve sonrasına katkıda bulunacak adımların başlangıcı ve sonraki büyük ya da küçük ölçekli çalışmalar için aynı ya da farklı yöntemler kullanılarak bir örnek olması temenni edilmektedir.

KAYNAKÇA

Acat, M. B. (2003). Kavram Haritalarının Türkçe Öğretiminde Kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yöntemi*, 34, 168 – 193.

Aitchison, J. (1990). *Words in The Mind: An Introduction to The Mental Lexicon*. İngiltere: Basil Blackwell.

Akkök, E. (2015). Sözcükler Öğretiminde Bilişsel Yaklaşımlar. *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 3, 15 – 28.

Aksan, D. (1987). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Aksan, D. (2007). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yay.

Allan, K. (2014). *Linguistic Meaning*. İngiltere: Routledge.

Altınkaynak – Coşkun, Ö. (2006). İlköğretim 2. ve 3. sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Kavramlar ve Kavram Alanları (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, A. (1999). *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. Ankara: Arı Yay.

Barın, E. (2003). Yabancılar Türkçe Öğretiminde Temel Söz Varlığının Önemi. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi/TÜBAR*, 13, 311 – 317.

Barsalou, L. W. (1985). Ideals, Central Tendency, And Frequency of Instantiation As Determinants of Graded Structure in Categories. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 11 (4), 629 – 654.

Baysarı, E. (2007). İlköğretim 5. Sınıf Düzeyinde Fen ve Teknoloji Dersi Canlılar ve Hayat Ünitesinin Öğretiminde Kavram Karikatürünün Kullanımının Öğrenci Başarısına, Fen Tutumuna ve Kavram Yanılgılarının Giderilmesine Etkisi, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi/ Eğitim Bilimler Enstitüsü: İzmir.

Bozkurt, B. Ü. ve Uzun, L. G. (2017). Kavramlaştırma Üzerine Veritabanlı Bir Araştırma. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi/ MEUDED*, 14 (1), 87 – 127.

Büyükikiz, K. K ve Hasırcı S. (2013). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Sözcük Öğretimi Üzerine Bir Değerlendirme. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (21), 145 – 155.

Chen, Y. (2009). A Cognitive Linguistic Approach to Classroom English Vocabulary Instruction for EFL Learners in Mainland China. *English Language Teaching*, 2(1), sayfa 95 – 100. Erişim tarihi: 20. 08. 2017, <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/elt/article/view/343>

Cüceloğlu, D. (1999). *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Çeliköz, N. (1998). Kavram Öğrenme ve Öğretme İlkeleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (2), 69 – 76.

Çengelci, N. B. (1996). Gelişimsel Olarak Kavram ve Kategori Yapılarının İncelenmesi (Yayımlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü: İzmir.

Evans V. ve Green M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. İngiltere: Edinburgh University Press.

Frawley, W. (1992). *Linguistic Semantics*. New Jersey: Lawrance Erlbaum Associates.

Giannakopoulou, A. (2003). Prototype Theory: An Evaluation, *ECLOGA Online Journal*, Erişim tarihi: 22. 10. 2015, [http://www.strath.ac.uk/ecloga/ contents3.html](http://www.strath.ac.uk/ecloga/contents3.html)

Gökmen, S. (2005a). Okul Öncesi Eğitim Kitapları Görsel Materyallerinin Kavram Alanlarına Göre Dağılımı. *XIX. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (yay. M. Sarı ve H. Nas), 361 – 376, Şanlıurfa.

Gökmen, S. (2005b). 2;5 - 4;0 Yaş Aralığındaki Çocukların Kavram Alanları Açısından Sözcüksel Edinim Düzeyleri. *Dilbilim İncelemeleri* (yay. İ. Ergenç, S. İşsever, S. Gökmen ve Ö. Aydın), 155 – 171, Ankara: Doğan Yay.

Gökmen, S. (2010). Anlamsal ve Algısal Ulamların Türkçedeki Prototipleri. *24. Ulusal Dilbilim Kurultayı*, Ankara: ODTÜ.

Gökmen S. ve Önal Ö. (2012). Öntür Kuramı Çerçevesinde Türkçede Anlamsal Ulamların İncelenmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (52) 2, 23 – 40.

Gökmen, S. (2013). Kavramsal Ulamlama ve Öntürler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (53) 2, 165 – 179.

Gökmen, S. (2015a). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Bireylerde Kavramsal Ulamlar ve Öntürleri. *TÖMER Dil Dergisi*, (2) 166, 17 – 28.

Gökmen, S. ve Güngör, M. A. (2015b). Türkçe ve İngilizce İlk Okuma Kitaplarının Sözcük Türü ve Kavram Ulamlarına Göre Karşılaştırılması. *Dil Dergisi*, 160, 26 – 41.

Johnson, R. K. (1985). Prototype Theory, Cognitive Linguistics and Pedagogical Grammar. *Linguistics and Language Teaching*, 8, 12 – 24. Hong Kong Üniversitesi/Dil Merkezi: Hong Kong.

Keklik, S. (2009). On Bir Yaşına Kadar Çocukta Dil Edinimi (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü: İstanbul.

Lakoff, G. (1988). *Meaning and Mental Representations*. *Cognitive Semantics* (haz.U. Eco, M. Santambrogio, P. Violi), 119 – 151. Bloomington: Indiana University Press.

Lakoff, G.(1987). *Women, Fire, and Dangerous things: What Categories Reveal About The Mind*. ABD: The University of Chicago Press.

Lamberts, K. Ve D. Shanks (1997). *Knowledge Concepts, and Categories* (Yay. K. Lamberts ve D. Shanks). Amerika: MIT Yay.

Laurence, S. ve Margolis, E. (1999). *Concepts and Cognitive Science*. In *Concepts: Core Readings*. Cambridge: MIT Press.

Löbner, S. (2002). *Understanding Semantics*. İngiltere: Arnold Pub.

Lynch, E. B.,Coley, J. D. ve Medin, D.L. (2000). Tall Is Typical: Central Tendency, Ideal Dimensions, and Graded Category Structure Among Tree Experts And Novices, *Memory and Cognition*, 28 (1), 41 – 50.

Malatyalı, E. ve Yılmaz, K. (2010). Yapılandırmacı Öğrenme Sürecinde Kavramlar ve Önemli Kavramların Pedagojik Açidan İncelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (14), 320 – 311.

Maviş, İ. (2007). Çocukta Anlambilgisi Gelişimi. S. Topbaş (yay.). *Dil ve Kavram Gelişimi* içinde (s.129 – 145), Ankara: Kök Yay.

Merrifield, W. R.(1971). Review of D.W. Rajecki, M.E. Lamb, and P. Obmascher “Toward A General Theory of Infantile Attachments: A Comparative Review of Aspects of The Social Bond” *Journal of Linguistics*, (7) 2, 259 – 268.

Önal, Ö. (2011). Öntür Kuramı Çerçevesinde Türkçede Anlamsal Ulamların İncelenmesi. (Yayımlanmamış, yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.

Önal, Ö. (2017). İlkokul, Ortaokul ve Lise Öğrencilerinde Ulamsal Örgütlenme Çerçevesinde Taksonomik Farkındalık. *DTCF Dergisi*, 57 (1), 422 – 445.

Öztürk, F. (2018). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Söz Varlığı. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 65, 83 – 104.

Pesonen, J. P.(2002). Concepts and Object-Oriented Knowledge Representation. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Helsinki Üniversitesi/Bilişsel Bilimler Fakültesi: Helsinki.

Rimmer, N. (2010). *Introducing Semantics*. New York: Cambridge University Press.

Rosch, E. H. (1973). Natural categories. *Cognitive Psychology*, 4, 328 – 350. Berkeley: Academic Press.

Rosch, E. ve Mervis, C.B. (1975). Family Resemblances: Studies in The Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology*, 8, 573 – 605. Berkeley: Academic Press.

Rosch E., Mervis C.B., Gray, W. D., Johson, D.M. ve Boyes – Braem, P. (1976). Basic Objects in Natural Categories. *Cognitive Psychology*, 8, 382 – 439. Berkeley: Academic Press.

Saeed, J. (2003). *Understanding Semantics*. İngiltere: Blackwell Publishing.

Seferoğlu, G. (1999). Prototip Kuramı Çerçevesinde Bir Araştırma. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 10, 79 – 88.

Senemoğlu, N. (2012). *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*. Ankara: Pegem Yay.

Ungerer, F. ve Schmid, H. J. (2006). *An Introduction to Cognitive Linguistics*. İngiltere: Pearson – Longman Pub.

Ülgen, G. (2004). *Kavram Geliştirme: Kuramdan Uygulamaya*. Ankara: Nobel Akademik Yay.

Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yay.

Yılmaz, K. ve Çolak R. (2011). Kavramlara Genel Bir Bakış: Kavramların ve Kavram Haritalarının Pedagojik Açıdan İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (1), 185 – 204.

Zeyrek, D. (1998). Bilişsel Dilbilim, Dil Ulamları ve Türkçe Eylemlerin Kavramsal Yapısı ile İlgili Gözlemler: *Doğan Aksan Armağanı* (Yay. K. İmer ve L. Uzun). 336, 207 – 221. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Ankara Üniversitesi Basımevi.

ÖZET

Aristo'dan beri süregelen klasik sınıflandırma anlayışına karşı çıkan çalışmalarıyla Rosch *Öntür Kuramının* temellerini atmıştır. Bu kuram kavram oluşturma ve sınıflandırmaya dair alanyazına yeni bir soluk getirmiştir. Artısı olduğu kadar eleştirilen yanları da olan bu kuram, akademik çevrelerce hala çalışılmakta ve alanyazına katkıda bulunmaktadır.

Bu kuram çerçevesinde, Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenler için hazırlanmış olan Ankara Üniversitesi TÖMER'e ait Yeni Hitit ders kitaplarındaki okuma metinlerinin kavramları belirlenen on ulam altında (yiyecek, içecek, sebze, meslek, eşya, taşıt, spor, hayvan, hastalık, suç) listelenip kavram alanlarına göre nasıl bir dağılım gösterdikleri betimlenmiş ve değerlendirilmiştir.

Bu ders kitaplarında yer alan sözcüklerin ve betimlenmesi çalışmanın temel konusudur. Buna göre EŞYA ve MESLEK ulamları en çok dağılım gösteren ve sözcüksel çeşitliliğe sahip olan ulamlardır. Onu YİYECEK ulamı takip etmektedir. Alt düzey kavramlara sahip olan ulamlar kadar sahip olmayan – yeteri kadar sahip olmayan ulamlar da mevcuttur. Çalışma okuma metinleriyle sınırlı olduğu için sıklık ve dağılım göstermeyen ya da sözcüksel verisi kısıtlı olan ulamlar söz konusudur. Örneğin SEBZE ulamı oldukça az ögeye sahiptir. HASTALIK ulamlarında en sık görülen öge Yeni Hitit 3'de görülmüştür. SUÇ ulamına ait en sık görülen öge mevcut olmamakla beraber bu ulamdaki verilere sadece Yeni Hitit 2'de rastlanılmıştır.

Yabancı dil öğreniminin başlangıcının dil ediniminin ilk evreleriyle benzer olduğu düşünüldüğünde kavram öğretiminde somut ulamların varlığı ve çeşitliliği öğrencinin sözcük öğreniminde güçlü bir kaynak olacaktır.

Anahtar sözcükler: Öntür Kuramı, Rosch, sınıflandırma, ulam, kavram

ABSTRACT

Rosch, who has been against to the classical categorization approach since Aristotle started, laid foundations of the *Prototype Theory*. This theory has brought a breath of fresh air to the literature on concept formation and classification. It has criticisms as well as the pros, but has been still studied by academic circles and has contributed to the literature.

Within the framework of this theory, the concepts mentioned in the reading texts of Yeni Hitit course books of Ankara University TÖMER prepared for those who learn Turkish as a foreign language, have been listed under ten certain categories (food, drink, vegetable, profession, goods, vehicles, sports, animals, diseases, crime), described how they are distributed according to the conceptual fields, and evaluated.

The words and their descriptions in these course books are the main subject of the study. According to this, the categories GOOD and PROFESSION are the ones that show the most distribution and have lexical diversity. It is followed by the category FOOD. Some categories have subordinate concepts but some of them don't have at all / or enough. Since the study is limited to reading texts, the frequency and distribution of some categories are not enough or their lexical data are limited. For example, the VEGETABLE segment has very few items. The most common item in the DISEASE has been seen in Yeni Hitit 3. Although the most frequent element of the CRIME domain is not available, the data in that area was found only in Yeni Hitit 2.

Considering that the beginning of foreign language learning is similar to the first stages of language acquisition, the existence and diversity of concrete categories in concept teaching will be a strong resource in the student's vocabulary learning.

Key words: Prototype Theory, Rosch, classification, categorization, concept.

